



Visoka škola socijalnog rada

PARADIGMA: Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije

Izdavač:

Visoka škola socijalnog rada, Terazije 34, Beograd

Za izdavača:

prof. dr Vladimir Ilić

Glavni urednik:

prof. dr Vladimir Ilić

Odgovorni urednik:

doc. dr Milorad Đurić

Zamenik odgovornog urednika:

doc. dr Sanja Đurđević

Redakcija:

prof. dr Milan Miljević, prof. dr Jasmina Kovačević, prof. dr Petar Nastasić,

prof. dr Uglješa Janković, doc. dr Vesna Dukanac, doc. dr Neda Milošević

doc. dr Dragan Stojiljković Čauševac, doc. dr Ivana Ristić,

doc. dr Ivana Milosavljević Đukić, doc. dr Nataša Ljubomirović,

doc. dr Milenko Čurović, doc. dr Vera Ošmjanski

Sekretar redakcije:

Sanja Injac

Dizajn i prelom teksta:

Petar Matić

Adresa redakcije:

Terazije 34, Beograd

e-mail: paradigma@asp.edu.rs

www.asp.edu.rs

Štampa: Štamparija "Topalović"

Sadržaj

- 5 **Vladimir Ilić, Milorad Đurić**
Uvodnik
- 7 **Žarko Trebješanin**
Novi pristup fenomenu starosti
- 16 **Milorad Đurić**
Globalna neizvesnost: Problem predviđanja u socijalnoj politici
- 33 **Petar Nastasić, Sanja Đurđević**
Izazovi u sveobuhvatnom razumevanju i rešavanju nasilja u alkoholičarskim porodicama
- 47 **Vesna Dukanac, Tamara Džamonja Ignjatović, Branislava Popović Čitić**
Porodica adolescenta „internet zavisnika“
- 59 **Neda Milošević**
Za i protiv socijalnog modela ometenosti
- 67 **Ivana Ristić**
Šta su okupacije? Smisao i značaj
- 75 **Ivana Milosavljević Đukić**
Socio terapijski klubovi za adolescente sa problemima u ponašanju
- 85 **Nataša Ljubomirović**
Igra kao terapijski proces
- 94 **Vera Kovačević, Milenko Čurović**
I ja sam dete ove planete: Praktikum za radnu i okupacionu terapiju u domovima za decu ometenu u razvoju

Uvodnik

Ugroženost i nesigurnost su konstante ljudskog postojanja. Ali, ono što savremenu epohu razlikuje od prethodnih je paradoksalna činjenica da se ugroženost i nesigurnost individua i zajednica pojavljuje ne kao posledica neuspeha već kao rezultat uspeha civilizacije. To zapravo implicira da savremeni svet sve manje može da, na adekvatan način, kontroliše rastuću nejednakost koju sam proizvodi...

A u tom, savremenom, svetu ekonomija nesumnjivo predstavlja najvažniji okidač i generator globalnih i lokalnih socijalnih izazova koji ga sistematski potresaju. I mada su efekti ekonomske (neo)liberalizacije različiti u svakoj državi i mada oko toga ne postoji uvek slaganje društvenih teoretičara, neosporna je veza između globalizacije, ekonomskog rasta, nejednakosti i siromaštva, ali i mnogih drugih, sporednih efekata koji pogađaju pojedince i zajednice.

Bez obzira na povremene pokušaje da se državnim intervencijama regulišu ekonomski tokovi, očigledno je da niko nije zaštićen i da su socijalni rizici, u pravom smislu reči, globalni fenomen koji dotiče sva društva. Istovremeno, među donosiocima političkih odluka kao da je uspostavljena sveopšta saglasnost u vezi smanjivanja izdataka za socijalne programe u korist ekonomskog razvoja. To se pre svega odnosi na promene u koncepciji socijalne sigurnosti, odnosno, socijalne politike. Napuštanjem ideje države blagostanja, s jedne strane, i urušavanjem socijalističkih država, s druge strane, odnosno, zamenom redistributivne politike deregulacijom i privatizacijom, otvoren je prostor duboke socijalne nesigurnosti. Suočeni sa neizvesnošću globalnog sveta, pojedinci se osećaju prepušteni samima sebi. Otuda potiče intenzivan osećaj socijalne ranjivosti, osećaj da su ostali sami pred narastajućim rizicima.

U tom smislu, jedna od osnovnih kriza našeg doba je i kriza efikasnih instrumenata socijalne zaštite. Stari i provereni načini da se suočimo sa izazovima života uglavnom više ne funkcionišu, te je neophodno uspostaviti nove obrasce socijalne politike u čijem središtu će se nalaziti ideja individualnog i kolektivnog osnaživanja.

Zbog toga smo misiju časopisa Paradigma i definisali kao stvaranje prostora u kojem će se tematizovati aktuelni socijalni rizici i izazovi, ali i u kojem će se istraživati novi obrasci odgovora na te izazove. U temelju ovog ambicioznog zahteva nalazi se uverenje da principi socijalne pravde, ljudskih prava, socijalne odgovornosti i poštovanja različitosti imaju eksplicitnu relevantnost u procesu konstituisanja društva u kojem će se poštovati dostojanstvo i osećanje lične vrednosti svih građana, kako bi oni uspešnije, funkcionalnije i nezavisnije učestvovali u svakodnevnom životu.

U okviru takve orijentacije našeg časopisa, posebnu pažnju ćemo usmeriti na:

Sistematsko praćenje, proučavanje i naučno tumačenje pojava, procesa i tendencija na unutrašnjem i međunarodnom planu od značaja za socijalnu politiku, specijalnu edukaciju i rehabilitaciju;

Jačanje svesti u naučnoj, stručnoj i široj javnosti o najvažnijim socijalnim problemima uz podsticanje aktivnosti i saradnje u cilju njihovog rešavanja; Razvijanje naučne i stručne osnove za formulisane nacionalnih, regionalnih i lokalnih strategija i programa socijalne politike;

Unapređenje sistema obrazovanja i promovisanje savremenih teorijskih i praktičnih iskustava u oblasti socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije;

Razvijanje i promovisanje ideja pravedne socijalne politike u obezbeđivanju socijalne sigurnosti ugroženih građana i principa društvene solidarnosti;

U svakom slučaju, na uređivačku politiku časopisa Paradigma ne bi trebalo gledati samo kao na svojevrstni izveštaj-o-stanju, već i kao na projekciju mogućih perspektiva socijalne politike, specijalne edukacije i rehabilitacije na početku dvadeset prvog veka. Naša intencija je da u saradnji sa svim zainteresovanim naučnim, stručnim i javnim radnicima, doprinesemo jačanju teorijskih i praktičnih kapaciteta za adekvatno razumevanje i efikasno rešavanje problema.

Pri tome, heterogenost tema i autorskih orijentacija u prvom broju nije slučajna – kompleksnost problema nužno će, i ubuduće, zahtevati više od jedne perspektive...

Prof. dr Vladimir Ilić

Doc. dr Milorad Đurić

Prof. dr Žarko Trebješanin¹
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

159.922.63
613.98
316.346.32-053.9
Originalni naučni rad

NOVI PRISTUP FENOMENU STAROSTI

Apstrakt: U savremenom društvu, gde vlada kult mladosti i brzih promena, stari i njihovi problemi nisu dovoljno vidljivi. Biti "star i ružan" je nešto strašno, neprijatno i sramno, pa se kao nešto neprijatno tendenciozno potiskuju iz svesti. Klasičan medicinski model starosti redukovao je proces starenja na niz neizbežnih regresivnih promena, na proces degeneracije i patologiju. Medikalizacija starosti po pravilu dovodi do predrasuda, stigmatizacije, segregacije i diskriminacije starih osoba. U ovom radu se promoviraju savremeniji, socijalni, humanistički, aktivistički i optimistički pristup problemima starenja i starih osoba. Starost nije po sebi, nešto rđavo i mučno, već je takva zbog odnosa prema starima u našoj kulturi. Njima je dodeljena uloga odbačenog, istrošenog čoveka, ljudskog škarta. Novi pristup starenju ukazuje da ovaj proces nije samo nazadovanje, već je i duhovno sazrevanje, napredovanje u razvoju ličnosti (Jung, Erikson). Problem starih nije samo "njihov", to je - naš problem.

Ključne reči: *starost, stare osobe, klasičan pristup, novi pristup starosti, društvo, stereotipi, predrasude, marginalizacija.*

Problem istraživanja i promišljanja starenja i starosti je izvanredno važan, egzistencijalni problem koji pripada ne samo medicini i biologiji, nego i mnogim humanističkim disciplinama poput antropologije, sociologije, psihologije, andragogije, istorije, filozofije, prava itd.

U savremenom, tehnološki razvijenom društvu, u sredini u kojoj je važno ovladati veštinama korišćenja računara, tableta i upotrebom brojnih sredstava elektronske komunikacije, starim ljudima je sve teže da se snađu i da drže korak sa hiperbrzim promenama. U svetu gde su na ceni brzina, spretnost, tehnička inteligencija, snalažljivost, sposobnost lakog prilagođavanja tehničkim i tehnološkim novinama, inventivnost, fleksibilnost, mladi su favorizovani a stari su autsajderi, gubitnici.

Stari i njihovi problemi su danas nedovoljno vidljivi jer se sistematski, tendenciozno zanemaruju i potiskuju, odbacuju iz društvene svesti.

Zašto je problem starosti tabuisan u savremenom društvu?

Za razliku od ranijih epoha, u današnjem desakralizovanom, materijalističkom

¹ e-mail: zarko.trebjesanin13@gmail.com

i nihilističkom vremenu, caruju hedonistička etika, kult mladosti i lepote. Ovaj kult se nameće svim moćnim sofisticiranim sredstvima i putem pritiska javnog mnjenja pretvara u svojevrsnu tiraniju mladosti, zdravlja, vitkosti (Sigman, 2018). Zato se stariji ljudi svim silama i na sve načine trude da uz pomoć dijeta, kozmetike, farbanja kose, estetske hirurgije, džoginga, liftinga, silikona, pošto-poto održe, ako ne baš mladost, a ono prived, simulaciju mladalačkog izgleda. Biti star za mnoge je danas veliki hendikep, katastrofa, nešto strašno, ružno, gotovo sramno. U sveopšte prihvaćenom, globalističkom kultu mladosti, čija su božanstva širom sveta na filmskim i TV ekranima, na naslovnim stranicama novina, časopisa, na bilbordima, razume se po sebi, nema mesta starima i starost (Lasch, 1986). Stari ljudi (posebno stare žene) su proterani sa televizije i filma (ne pojavljuju se ispred kamere, ne prezentiraju vesti, ne vode šou programe, pa čak ni vremensku prognozu!) i uopšte stari su sve manje vidljivi u medijima, kao da ih se prećutno stidimo i grozimo.

Drugi razlog za potiskivanje problema starosti iz javnog života i svesti ljudi, jeste to što je starost neminovno povezana sa smrću. Savremeni čovek Zapada ima izražen prekomerni strah od smrti i zato nastoji da starost i neminovnost životnog kraja gurne pod tepih (up. Aries, 1989). Za moderno društvo je "starac samo mrtvac sa zadržkom" (de Bovoar, 1987). Tema smrti je "nezagodna", neprikladna tema, ona kod današnjih ljudi razbija prijatnu iluziju o onipotentnosti i kviri osećanje sreće, te izaziva anksioznost, nelagodu, šok i jezu. Vilijam Džejms, dobro primećuje da je smrt «crv u srži čovekovih pretenzija na sreću». Nekada je memento mori (seti se smrti!, imaj na umu smrt! ili misli o smrti), bio pozdrav, upozorenje da se smrt ne sme zaboraviti, odnosno da čovek mora paziti kako živi jer nije večan. Danas umesto mementa imamo amneziju, socijalno programiran zaborav smrti.

Problem starosti i starenja kod nas je i danas u velikoj meri marginalizovan. Savremeno društvo sve više stari, jer je ljudski vek sve duži (očekivana dužina života naglo raste u 20. veku, početkom prošlog veka bila je u SAD oko 50, a na kraju veka bila je oko 75 godina!). U Britaniji je, na primer, 1850. bilo 5% starih, a danas ih ima oko 15%, za četrdeset godina biće ih duplo više. U SAD će, predviđa se, 2025 godine biti 64 miliona starih (preko 65 godina). Neki naučnici predviđaju da će čak 38% ukupnog stanovništva biti starije od 65 godina. Stari ljudi, „sedo čovečanstvo“ postaju sve veća i socijalno sve značajnija grupa, ali istovremeno njihov uticaj još uvek nije srazmeran njihovoj veličini. Ali bez obzira što prema popisu iz 2016 godine u Srbiji ima 20% starih (jedna petina stanovništva), oni su i dalje društveno nedovoljno vidljivi i marginalizovani deo građana.

Klasičan medicinski pristup starosti, stereotipi starosti, stereotipi i predrasude

Nekada davno problem starosti bio je dominantno filozofska, teološka i književna tema, da bi u moderno doba problem došao pod vlast lekara i medicinski orijentisanih gerontologa (medicinsko doba starosti). Medicinski imperijalizam progutao je celokupni složen problem starenja i starosti i sveo ga je na problem degeneracije i bole-

sti. „Senectus est insanabilis morbus (starost je neizlečiva bolest)“, govorio je Seneka².

Medikalizacija starosti iskrivila je našu optiku kada je reč o prirodi starenja i doprinela je mnogim stereotipima o starosti i starima. Bio-medicinski model pokušava da definiše starost čisto objektivnim i po mogućstvu kvantitativnim kategorijama i merama (kalendarski uzrast, broj godina, biološke, organske, involutivne promene). Ovaj model je u svojoj osnovi blizak pesimističkom viđenju procesa starenja, koje Andrić sjajno artikuliše kada kaže: starenje je „patnja bez leka i nade, to je smrt koja traje“.

Tabuizacija i medikalizacija starosti dovodi do predrasuda, stigmatizacije, segregacije i diskriminacije starih osoba. Naime, svi stari ljudi se nepravdano svrstavaju u jednu, društveno „nižu“ kategoriju onih koji su drugačiji i manje vredni od većine populacije. Stari ljudi se obeležavaju kao manje fizički i psihički sposobni, bolesni, telesno slabi, mentalno osiromašeni, društveno neugledni, ekonomski nemoćni, moralno sumnjivi, nedovoljno odgovorni i nepouzdana. Tako žigosani stari ljudi su izolovani u svoj geto i odbačeni od radno sposobne, mlađe populacije.

Sa porastom, dominacijom i terorom kulta mladosti u savremenoj kulturi, narasta i postaje sve gušća i mračnija njegova senka - gerontofobija. Društvo koje preceňuje i obožava mladost, istovremeno prećutno podstiče i neguje zaziranje, strah i odbojnost, prezir i mržnju prema starosti i starim ljudima. U sklopu gerontofobije nalazi se čitav niz stereotipa i predrasuda o starima i starosti koji doprinose negativnoj socijalnoj percepciji ove stigmatizovane društvene grupe. Ovo su najčešći stereotipi i predrasude:

- Inteligencija u starosti rapidno opada i definitivno propada.
- Stari su mentalno oštećeni, dementni.
- Stari ljudi nisu sposobni za učenje.
- Oni su nezainteresovani i nesposobni za dalje obrazovanje i studiranje.
- Infantilni su, emocionalno nestabilni i razmišljaju kao deca.
- Pakosni su i zlobni jer zavide mladima.
- Stari nisu kreativni.
- Stari ljudi nisu ni sposobni, a ni zainteresovani za seks (eventualno mogu samo da maštaju o seksu, a to je neprimereno njihovim godinama, neprirodno i nemoćno).

Ideologija koja je se zasniva na stigmatizaciji, stereotipima i predrasadama o starima naziva se „ejdžizam“. Takva nehumana ideologija dovodi do diskriminacije, socijalnog lapota i do getoizacije, socijalne izolacije starih (odbijanje da im se ukaže hitna pomoć, da se prime u bolnicu, na radno mesto, da dobiju kredit od banke itd.). Socijalni

² Slično misli i Terencije: Senectus ipsa est morbus, što znači da je starost sama po sebi - bolest.

lapot – društvena stigmatizacija, izopštavanje iz društva i prezir prema starima subjektivno se veoma teško podnose.

Ovako negativan, odbojan stav šire socijalne okoline, sva ova pogrešna ili samo delimično tačna verovanja o starima, počinju sve više da utiču i na sliku starih o sebi samima, a time i na njihovo ponašanje, kojim tako „potvrđuju“ ono što im je „prorečeno“ (da su slabi, dosadni, nepouzđani, da nisu u stanju da rade, da nisu sposobni da se dalje obrazuju, da stvaraju umetnička ili naučna dela, da se uspešno druže i zabavljaju sa prijateljima i sl.) (Schaie & Willis, 2011). Ova pojava zove se proročanstvo koje se samim sobom ispunjava.

Moramo postati svesni kuda čitavo društvo vodi negativan, ideološki obojen diskurs o starima i starosti. Ovo je neophodno kako bi se zaustavilo pogubno transgeneracijsko, često i nesvesno prenošenje negativnog odnosa prema starima, koje ostavlja mnoge štetne socijalne i psihološke posledice. Jer valja imati na umu kad o starenju „govorite s prezrenjem, na decu prenosite sistem vrednosti koji će ih, baš kao i vas same, učiniti nesrećnim“, upozorava jedan od savremenih kritičara terora kulta mladosti i mršavosti.

Savremeni kompleksniji i humaniji pristup starosti

Danas sve više postaje jasno da je starost složen, višedimenzionalan, ljudski problem i da niko, nijedna nauka, disciplina ili struka nema isključiva prava, tapiju na fenomen starosti. Starost nije samo bio-medicinski pojam.

Socio-kulturni i humanistički pristup starosti. Naivno je misliti da je starost nešto potpuno prirodno, samorazumljivo i univerzalno. Naprotiv ona je socijalni konstrukt, pojam koji odražava društvene odnose, položaj starih u datom društvu, kao i vrednosni sistem i stavove određene kulture i istorijske epohe. Pogledajmo na osnovu historiografskih zapisa i svedočenja savremenika šta je značila sintagma „stara žena“ nekada, recimo, u 17. veku, a šta znači danas, u 21 veku! Ili šta je mogla da znači „starost“ u nekom preistorijskom društvu sa nerazvijenom privredom u kojem su ljudi obično umirali sa 35-40 godina života?! U antičkoj kulturi, a i kasnije u patrijarhalnoj kulturi, stari su bili izuzetno poštovani zbog svog iskustva, znanja i mudrosti i zato su zauzimali važna mesta u društvu, u donošenju bitnih odluka od opšteg značaja, a danas, naprotiv, starost je obezvređena, pa kada čovek traži posao, to što star mu je ozbiljna mana, hendikep, a ne vrlina.

Mnogi krupni probleme starosti – osećanje odbačenosti, usamljenosti, brige zbog materijalnih nevolja – proizvod su pre društvenih, nego bioloških činilaca. Nije starost toliko sama po sebi, bogom dano nešto rđavo, strašno i mučno, već je dobrim delom ona takva zbog pretežno negativnog odnosa prema starima u našoj kulturi. Starima je nametnuta socijalna uloga odbačenog, slabog, istrošenog, neupotrebljivog, suvišnog čoveka (čak polučoveka) (de Bovoar, 1987). To je izvanredno lepo, jasno, razumljivo, na krajnje sažet i lep način izrazio Duško Radović: „Starost je kazna na koju smo mi osudili stare ljude – ako im ne pomognemo“ (Radović, 2006).

Na to kako će i koliko brzo stariti ne utiču samo biološki procesi, već i mnogi socijalni i kulturni činioci (način života, adekvatnost ishrane, higijenski uslovi, socijalni status, odnos okoline, mogućnosti zdravstvene preventive, emocionalna i socijalna podrška bližnjih, uključenost u društvena zbivanja, intelektualna i fizička angažovanost itd.). Istraživanja pokazuju da je verovatnoća da će umreti pre penzionisanja dva puta veća za manuelne, nekvalifikovane radnike nego za visokoobrazovane eksperte. Ovi drugi, stručnjaci, u proseku žive sedam godina duže od nekvalifikovanih radnika (Giddens, 2009).

Razvojno-psihološki pristup starosti. Novi, savremeni pristup starosti je ujedno i razvojni pristup, koji starost posmatra kao završni stadijum razvoja koji traje tokom celog života. Prva teorija celoživotnog razvoja bila je Jungova. On je smatrao da čovek psihički i duhovno sazreva od rođenja do smrti, a da se po dominantnim ciljevima i vrednostima suštinski razlikuju prva i druga polovina života. Kada, posle velike životne prekretnice (oko 37-38 godina), nastupi novi period života, raniji ciljevi (zadovoljenje nagona, zasnivanje porodice, odgajanje potomstva, uspeh u karijeri, sticanje materijalnih dobara itd.) padaju u zasenak. Od tada, pa što je čovek stariji i što je bliži smrti, njemu postaju sve bitniji kulturni, religiozni i duhovni ciljevi: da se posveti sebi samome, da spozna svoje tamne predele, da postigne psihičku ravnotežu, spokojstvo, da dosegne duhovnu zrelost i da pronade svoj vlastiti smisao života. Primarni zadatak pojedinca u starosti više nije bio-socijalni razvoj i učvršćivanje ja već je to kulturni i duhovni razvoj, individuacija i osvešćenje arhetipa Sopstva ili Jastva. Ali, opominje Jung, problem je da nas današnje društvo ne priprema za ovu dramatičnu i bitnu promenu u vrednosnoj orijentaciji, za život u starosti, da ne postoji vaspitanje za pozno odraslo doba i starost (Jung, 2006).

Po drugom velikom psihologu Eriksonu, starost je osmi i poslednji stadijum psihosocijalnog razvoja (od 65 godine do smrti). Ovaj stadijum je svođenje životnog bilansa i vreme preocenjivanja celokupnog vlastitog života. Ukoliko je pojedinac uspešno rešio ranije krize, ukoliko je u svom životu otkrio smisao i red, on tada postiže integritet ličnosti, tj. osećanje celovitosti, unutrašnjeg jedinstva ličnosti. Tada on dostiže i vrlinu mudrosti, a to je "nepriistrasna zaokupljenost samim životom pred licem same smrti" (Erikson, 1994). Ukoliko pojedinci ne dostignu integritet, mudrost i ne otkriju smisao, onda im preta osećanje promašenosti, životnog neuspeha, beznađa, depersonalizacije, straha, depresije i očajanja pred skorom smrću. "Beznađe izražava osećanje da je život kratak, prekratak za pokušaj da se započne novi život i da se isprobaju alternativni putevi do integriteta" (Erikson, 2008).

Individualni pristup. Novi pristup starosti podrazumeva i individualni, personološki način gledanja na ovaj problem. Ne stare svi ljudi isto, niti su samo pasivni objekti uniformnog i pogubnog procesa rapidnog propadanja. Ne donosi starost svim ljudima iste probleme i nevolje i to u istoj meri. Velike su i važne individualne razlike. Kako lepo kaže Jovan Dučić: "Neko ostari kao zlato i mramor, a neko kao cipele" (Dučić, 2018).

Ove individualne razlike u načinu i brzini starenja jednim delom su proizvod razlika u genetskom nasleđu i zatečenim socijalnim i porodičnim okolnostima. Ali ove razlike su nesumnjivo dobrim delom rezultat i lične aktivnosti samog pojedinca. I od

nas samih, od naše ličnosti (crta karaktera, volje, stavova, vrednosti itd.) i od ličnog stila života u priličnoj meri zavisi kakva će i koliko će biti teška ili laka, ružna ili lepa, nesrećna ili srećna starost. "Starost je stvar teška. Ali moglo bi se reći da sama po sebi nije ni lepa ni strašna, nego onakva kakvu je mi sami pripremimo pre nego nastupi, i kako umemo da je dočekamo kad se pojavi" (Ivo Andrić). Ukoliko je pojedinac uključen u svoju društvenu grupu (porodica, klub, verska zajednica itd.) i potpuno posvećen nekom svom poslu (pisanje, sviranje, dobrovoljni, humanitarni rad, sport itd.), hobbiju (numizmatika, ples, rešavanje ukršenih reči, planinarenje), nekom svom zadatku (borba protiv diskriminacije, pisanje memoara, odgajanje unuka i sl.) i ukoliko mu to ispunjava život, on će biti u boljem zdravstvenom stanju, stariće sporije i živće duže.

Aktivistički i optimistički pristup. Starost je zaista bolna, strašna, a starenje je proces brzog fizičkog i mentalnog propadanja ako se pasivno i pesimistički prepustimo biološkom opadanju vlastitih sposobnosti i moći, ako se uživimo u ulogu starog, oronulog, nemoćnog čoveka. Ali starost može biti i lepa, ako se ne predajemo, ako smo fizički i psihički aktivni, ako vodimo zdrav život i neprestano se aktivnom upotrebom svojih sposobnosti borimo protiv regresivnih promena.

Potrebno je na razne načine uporno se boriti i protiv stereotipa, predrasuda i segregacije starih ljudi. Ove rasprostranjene pogrešne i negativne predstave neće nestati same od sebe. Neophodno je skrenuti pažnju javnosti na marginalizovan i nepovoljan socijalni položaj starih i kreirati realističniju i pozitivniju sliku starosti i starenja. To se može postići razobličavanjem tendencioznih i netačnih verovanja o starim osobama, ali i afirmacijom starih i njihovih mogućnosti. Pogrešno je porediti i meriti mogućnosti mladih i starih isključivo merilima koji favorizuju mlade (fizička spremnost, brzina, telesna snaga, seksualna potencija, oštrina čula, sposobnost pamćenja, brzina percepcije, fluidna inteligencija itd.). Kada se uzmu neka druga merila (znanje, iskustvo, mudrost, kristalizovana inteligencija i sl.) dobijaju se drugačiji rezultati poređenja starih i mladih, koji nisu toliko u korist mladih. Takođe, potrebno je afirmisati mogućnosti naših savremenika u poznom "trećem dobu" ukazivanjem na njihova izuzetna postignuća (u filozofiji, književnosti, umetnosti, nauci, kulturi, pa čak i u nekim sportovima). Na razbijanje predrasuda i stereotipa o starima povoljno utiče i skretanje pažnje javnosti na velike istorijske ličnosti (državnike, duhovne vođe, slikare, teologe, filozofe itd.), koji su upravo u svojim odmaklim godinama stvorili dela neprolazne vrednosti kojima su zadužili čovečanstvo.

Aktivistički pristup uključuje i dobro osmišljene susrete i interakciju starih i mladih. Mladi koji posećuju, recimo, stare ljude u staračkim domovima ili u njihovim privatnim stanovima, mogu da pomognu starima na više načina. Mogu im pomoći u obavljanju svakodnevnih poslova, ali i time što će ih saslušati, razgovarati o njihovim problemima i pružiti im socijalnu i emocionalnu podršku. S druge strane, mladi mogu dosta toga naučiti i saznati od starih osoba, koje imaju bogato iskustvo, široko znanje i mudrost. Mnoga deca i mladi danas odrastaju u nuklearnim porodicama, lišeni dragocenog iskustva starih (prevashodno babe i dede). Po svedočenju velikog broja ljudi upravo taj osobeni odnos sa babom i dedom bio je odlučujući i blagotvoran za njihov duševni, moralni i socijalni razvoj.

Aktivistički pristup počiva na implicitnom optimističkom pogledu na starost

koja ne mora biti samo slabost, muka, beznadežnost i neprekidni niz nevolja. Ukoliko star čovek prihvati realnost slabljenja izvesnih telesnih i mentalnih funkcija i ukoliko se prilagodi tim ograničenjima, njegovo zadovoljstvo kvalitetom života može ostati na istom nivou kao i ranije. Važno je da se ne pomiri sa sudbinom brzog propadanja svih svojih mogućnosti, odnosno da se usredsredi na one oblasti i sposobnosti koje mu omogućavaju napredovanje, psihički i duhovni razvoj. Samopouzdanje, vera u svoje mogućnosti i postizanje uspeha u određenim delatnostima (pomoć u vaspitanju unuka, humanitarni rad, vrtlarstvo, pružanje podrške mladima sa problemima u društvenom ponašanju, književni rad, bavljenje filozofijom, teologijom itd.), povećava samopoštovanje, donosi duhovni mir, duševni sklad i osećanje smisla života.

Smisao zalaganja za humanistički pristup starosti

Krajnji cilj afirmisanja novog socijalnog, humanističkog i aktivističkog pristupa starima i starosti je da se ljudi u odmaklim godinama oslobode stigmatizacije, getoizacije i marginalizacije, da se oslobode demonskog kulta mladosti, društveno indukovano pritiska ka podmlađivanju usled nezadovoljstva svojim životnim dobom. U najkraćem, da se stari osećaju bolje i ugodnije u svojoj koži. Ako uspemo da im pomognemo da dostojanstveno prihvate svoje godine i identitet starog poštovanog čoveka učinićemo da žive spokojniji, zdraviji, ispunjeniji i bogatiji život.

Ali da bismo pomogli starima da se osećaju bolje i da žive kvalitetnije, nije dovoljno hteti, treba i znati i umeti. Jedan od problema je što čak i oni koji iskreno žele da pomognu starima (pedagozi, socijalni radnici, deca, rođaci, prijatelji) da žive dostojanstvenije i ispunjenije, ne mogu dovoljno dobro to da učine jer im nedostaje temeljno obrazovanje o prirodi starosti, o specifičnoj psihologiji starih, o njihovim karakteristikama, potrebama, vrednostima, interesovanjima i mogućnostima. A bez takvog obrazovanja nije moguće produktivno, uspešno raditi sa starim licima i pomagati im u svakodnevnom životu. Ovo znanje i umeće nedostaje ne samo ekspertima, nego i sasvim običnim ljudima koji se neminovno, a nepripremljeno susreću sa problemima i teškoćama starih.

Odraslim ljudima (sinovima i kćerima) nedostaju priručnici koji bi im bili pouzdan orijentir u njihovim naporima da na vreme i na najbolji način pomognu svojim roditeljima kada jednog dana zanemoćaju. Jer potrebno im je dosta psihološkog i pedagoškog znanja da bi sa dovoljno takta, obzirnosti i saosećanja mogli da razgovaraju sa svojim starim roditeljima o brojnim tugaljivim temama (o rešavanju zdravstvenih, emocionalnih i stambenih problema, o eventualnom odlasku u starački dom, o finansijskoj situaciji, sređivanju ličnih dokumenata, testamentu), a da ih tim razgovorom nehotice ne povrede ili ne zaplaše.

Valja naučiti kako savladati sasvim prirodan i očekivan otpor roditelja da pričaju o ovim krajnje mučnim i mračnim problemima. Jedan od kod nas retkih, zaista dobrih, obuhvatnih, sistematičnih i vrlo praktičnim priručnika je knjiga Virdžinije Moris. U njoj autorka upozorava da mada ovi razgovori dece sa starim roditeljima nisu ni malo prijatni, oni su zato neophodni, korisni i lekoviti. Izbegavanjem problema oni se neće rešiti već će se samo gomilati i postajati sve veći. "Ignorisanjem onoga što je neizbežno

ostaćete samo nepripremljeni za krizu koja će sigurno doći” (Moris, 2013).

Društveni položaj starih osoba nije više samo “njihov problem”, lični, to je i ozbiljan pravni, socijalni i kulturni problem. Nehuman odnos i nebriga o starima je problem i njihove dece, unuka, ali i mnogo šire, to je problem čitavog društva, svih nas. “Ako želimo da nas i u poznijem dobu poštuju i da nas se ne groze, i ako želimo da svoju decu poštedimo naglašenog osećaja nelagode kad ona zađu u to doba, moramo se zamisliti nad strašnom odbojnošću naše kulture prema starenju i nad sve većim nepoštovanjem starijih” (Sigman, 2017).

Sve u svemu, danas još uvek mnogi ulaze u starost nespremni, zatečeni, zbunjeni, razočarani i povređeni odnosom javnosti, institucija, društva i kulture prema njima. Uprkos svim otežavajućim uslovima, pojedinac može i treba da na vreme nauči kako da mudro i dostojanstveno uđe u treće doba i kako da prihvati probleme i nedostatke koje nosi starost.

Literatura:

- Aries, F. (1989). *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, Rad, Beograd
- de Bovoar, S. (1987). *Starost, I*, BIGZ, Beograd
- Dučić, J. (2018). *Blago cara Radovana*. Beograd: Laguna
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Erikson, E. (1994). *Insight and Responsibility*. New York: Norton
- Giddens, A. (2009). *Sociology* (6th edition). Cambridge: Polity Press
- Jung, K.G. (2006). *Arhetipovi i razvoj ličnosti* (ur. Žarko Trebješanin). Beograd: Prosveta
- Lasch, C. (1986). *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb
- Moris, V. (2013). *Kako da se brinete o starim roditeljima*. Beograd: Kreativni centar
- Radović, D. (2006). *Baš svašta: sabrani spisi*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Schaie, K. & Willis, S. L. (2011). *Adult Development and Aging* (5th edition), Krieger Publishing Company, New York, 2011.
- Sigman, A. (2018). *Savršeno telo - srećan život?*, Psihopolis, N. Sad

Prof. dr Žarko Trebješanin
Faculty of Special Education and Rehabilitation,
Faculty of Philosophy University of Belgrade

NEW APPROACH TO PHENOMEN OF AGE

Summary: In a modern society, where the cult of youth and rapid changes prevail, the old and their problems are not visible enough. Being “old and ugly” is something terrible, unpleasant and embarrassing, and as something unpleasantly tendentiously suppressed from consciousness. The classic medical age model reduced the aging process to a series of inevitable regressive changes, the process of degeneration and pathology. Ageization as a rule leads to prejudice, stigmatization, segregation and discrimination against the elderly. This paper promotes a more contemporary, social, humanistic, activist and optimistic approach to the problems of aging and the elderly. Age is not by itself, something mischievous and painful, but it is because of the attitude towards the elders in our culture. They are assigned the role of a rejected, worn-out man, a human scandal. A new approach to aging suggests that this process is not only a downturn, it is also spiritual maturation, advancement in personality development (Jung, Erikson). The problem of the old is not just “their”, that is - our problem.

Key words: *age, old people, classic approach, new age approach, society, stereotypes, prejudices, marginalization.*

Doc. dr Milorad Đurić¹
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

316.32:364"20"
316.334.3"20"
Originalni naučni rad

GLOBALNA NEIZVESNOST: PROBLEM PREDVIĐANJA U SOCIJALNOJ POLITICI

Apstrakt: Živimo u periodu dubokih društvenih promena. Proces globalizacija transformiše praktično sve aspekte naših života. Bezbroj je primera koji ilustruju očigledan diskontinuitet u prirodi savremenih društvenih procesa. Kao i činjenicu da smo svi bili zatečeni brzinom i dubinom promena. Ali, ne menja se samo priroda događaja, menjaju se i uslovi posmatranja, uslovi analize. U tako fluidnom i neizvesnom svetu iskustva iz prošlosti jednostavno više ne važe. Zbog toga je predmet ovog rada problem predviđanja u socijalnoj politici u uslovima globalne neizvesnosti. Naša centralna teza sugeriše neophodnost promene perspektive u socijalnoj politici. Ova osnovna pretpostavka počiva na: a) činjenici da je dosadašnji koncept socijalne politike bio u direktnoj vezi sa društvenim, političkim i institucionalnim poretkom nacionalne države; b) da je proces globalizacije duboko relativizovao koncept nacionalne države; c) da je proces globalizacije, istovremeno, izmenio i prirodu socijalnih rizika; d) da, samim tim, u sagledavanju i predviđanju socijalnih izazova, promenjena perspektiva mora da obuhvati teorijsku, vremensku, prostornu i socijalno-političku dimenziju. **Ključne reči:** *socijalna politika, nacionalna država, globalizacija, socijalni izazovi, kosmopolitizam.*

Uvod

Pišući tekst *Beda istoricizma*², Karl Poper je naveo nekoliko ključnih logičkih razloga zbog čega ne možemo predvideti buduća istorijska kretanja. Svoju kritiku istoricizma, Poper je sažeo na sledeći način: „Istorijska kretanja pod velikim uticajem rasta ljudskog znanja (...); Racionalnim ili naučnim metodama ne možemo predvideti buduću rast našeg naučnog znanja (...); Prema tome, ne možemo predvideti buduća istorijska kretanja; To znači da moramo negirati mogućnost teorijske istorije; drugim rečima, mogućnost istorijske društvene nauke koja bila konstituisana po ugledu na teorijsku fiziku. Ne može da postoji nikakva teorija istorijskog razvoja koja bi služila kao osnova istorijskog predviđanja³; Prema tome, osnovni cilj istoricističkih metoda zasnovan je

¹ e-mail: miloraddjuric1@gmail.com

² Ovaj, danas čuveni tekst Karl Poper je napisao 1936. godine. Interesantno je da je rad prvi put objavljen tek 1944. godine, u časopisu *Economica*, pošto je jedan filozofski časopis kojem je Poper prvo ponudio tekst, odbio da ga objavi.

³ Poper, međutim, nije negirao mogućnost predviđanja u oblasti ekonomske teorije, u kojoj se, pod izvesnim uslovima, mogu anticipirati određeni tokovi razvoja.

na pogrešnim pretpostavkama; dakle, istoricizam je neodrživ” (Popper, 1988: 146).

Pet decenija kasnije, Entoni Gidens obnavlja ovu temu pitajući se „Zašto, na kraju krajeva, sada živimo u svetu koji je toliko izmakao kontroli, i koji je toliko različit od onog koji su mislioci prosvetiteljstva anticipirali? Zašto opšte rasprostiranje plemenitog razuma nije proizvelo svet koji se podvrgava našem predviđanju i kontroli?” (Gidens, 1998: 145). Odgovor se krije u cirkularnoj prirodi društvenog znanja. „Novo znanje (pojmovi, teorije, pronalasci)”, kaže Gidens, „ne čine društveni svet jednostavno transparentnijim, već menja njegovu prirodu, upućujući ga novim pravcem⁴. (...) Zbog svih tih razloga, mi ne možemo da osvojimo istoriju i jednostavno je upotrebimo za ostvarenje naših kolektivnih ciljeva. Iako ga mi sami proizvodimo i reprodukujemo svojim delovanjem, mi ne možemo društveni svet potpuno da kontrolišemo” (Gidens, 1998:146).

Niti da ga predvidimo. Zaista, dovoljno je ponovo prelistati neke knjige⁵, svojevremeno vrlo popularne, koje su imale pretenziju da predvide socijalnu i političku budućnost, pa doći do zaključka da njihovi autori nisu uspjeli u nameri do otkriju tok budućih događaja. Niko nije predvideo pad Berlinskog zida⁶, globalnu finansijsku krizu 2008. godine, pa čak ni ovako nagli uspon Kine, kao i ostalih država članica BRICS-a (Brazila, Rusije, Indije i Južne Afrike).

Razlog ovih neuspeha leži u staroj pretpostavci da poznavanjem prošlosti možemo da spoznamo i budućnost. Na to ukazuje i Branko Milanović: „Ekonomisti i stručnjaci iz društvenih nauka zamišljaju budućnost koja je sagrađena od suštinski iste supstance kao sadašnjost ili bliska prošlost. Najistaknutiji trendovi sadašnjeg trenutka jednostavno se preslikavaju na budućnost. Ali ono što nam se danas čini važnim može se uskoro pokazati kao nebitno” (Milanović, 2016: 128). Situaciju dodatno otežavaju singularni epohalni događaji, kao što je na primer teroristički napad na Svetski trgovački centar u Njujorku, 11. septembra 2001. godine, koji je duboko izmenio naše poimanje odnosa slobode i sigurnosti. Za razliku od prethodnih epoha, današnju situaciju karakteriše duboki diskontinuitet u odnosu na prethodne društvene poretke: „Životni oblici koje je donela modernost uklonili su sve tradicionalne tipove društvenog poretka, na način koji nikada ranije nije bio zabeležen. I po svojoj širini i snazi, preobražaji koje donosi modernost dublji su od većine promena koje su se događale tokom ranijih perioda. S obzirom na širinu, oni su doveli do uspostavljanja oblika društvenih odnosa koji obuhvataju čitavu zemaljsku kuglu; kada je reč o snazi, oni menjaju neke od najintimnijih i najličnijih

⁴ Gidens je stanje modernog sveta, kojeg karakterišu izraženi diskontinuitet, brzina, širina promena i skokovite promene pravca razvoja, uporedio sa vožnjom “zmajevom kočijom” (Gidens, 1998).

⁵ Na primer, Nemačka ideologija Karla Marksa i Fridriha Engelsa, Propast zapada Osvalda Špenglera, Nova industrijska država Džona Keneta Gibrata, Megatrendovi Džona Nezbita, Kraj istorije i poslednji čovek Frensis Fukujame, itd.

⁶ Dugi niz godina trajnost socijalizma praktično nije dovođena u pitanje i mnogi političari i teoretičari nisu uopšte predviđali bilo kakvu mogućnost njegovog sloma. Tako je Henri Kisindžer, 1977. godine, u tekstu *The Permanent Challenge of Peace: US Policy Toward the Soviet Union*, upozorio da se “danas, prvi put u našoj istoriji, suočavamo sa jasnom stvarnošću da je (komunistički) izazov beskraj...” (prema: Fukujama, 1997: 37).

karakteristika naše svakodnevne egzistencije” (Gidens, 1998: 16). Za Gidensa ne može biti sumnje - živimo u periodu dubokih društvenih promena, globalizacija⁷ transformiše praktično sve aspekte naših života. Bezbroj je primera koji ilustruju očigledan diskontinuitet u prirodi savremenih društvenih procesa. Kao i činjenicu da su svi bili zatečeni brzinom i dubinom promena.

Zbog toga i ne možemo a da se ne složimo sa Alenom Badjuom koji, u Logici svetova, kaže kako živimo u kompleksnom, “atonalnom svetu” (Badiou, 2009), kojem nedostaje stožer, odnosno, nekakav univerzalno strukturišući princip, koji bi stvari povezivao u stabilan totalitet; kako živimo u svetu koji odbacuje crno-belu, binarnu logiku, u korist iznijansiranih, razgranatih oblika koji negiraju nadležnost bilo kakvog centra koji bi regulisao svet života. Na ovu suspenziju “glavnog označitelja” svojevremeno je ukazao i Hantington, zaključivši da je, umesto potpune realizacije zapadnog univerzalizma, na delu policentričan proces, odnosno, da je proces modernizacije odvojen od pozapadnjačenja i da ne proizvodi bilo kakvu univerzalnu civilizaciju, niti pozapadnjačenje nezapadnih društava (Hantington, 1998: 20). Konačno, Ulrich Bek čak smatra da se primiče kraju „kolektivna ortodoksnost političkog delovanja” i da traženje političkih odgovora na značajna pitanja nema određenog aktera a ni određeni lokus – trend individualizacije je neizbežan i kao posledicu ima iščezavanje kolektivne samosvesti i slabljenje kapaciteta društva za političko delovanje (Bek, 2003).

Iza ove, (ne)očekivane saglasnosti o izrazitoj nestabilnosti i decentriranosti savremenog sveta svakako stoji činjenica da je nemoguće negirati izuzetne društvene promene koje su se dogodile u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka. Permanentna samorefleksivnost i ogromna količina informacija koje u svakom trenutku ulaze u univerzum društvenog života pretvaraju globalne odnose u složen proces u kojem se stalno pojavljuju novi izazovi. Što nas, logično, dovodi do tačke na kojoj moramo da preispitamo i temelje uverenja da nas akumulirano znanje iz prošlosti nužno dovodi do razumevanja budućnosti⁸.

To se svakako odnosi i na polje socijalne politike. Rast globalne nejednakosti⁹, generisan pre svega globalnim kapitalizmom, nesumnjivo multiplikuje različite socijalne rizike. Minimum evidencije ovih socijalnih rizika obuhvata nezaposlenost, siromaš

⁷ U radu ćemo se oslanjati na Gidensovo određenje, po kojem je globalizacija “...intenzifikacija društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na način da lokalna zbivanja uobličavaju događaje koji su se odigrali kilometrima daleko i vice versa” (Gidens, 1998: 69). Opređelili smo se za ovu definiciju jer ukazuje na dva bitna momenta koji imaju eksplicitan značaj za temu ovog rada: intenziviranje društvenih odnosa i relativizaciju prostornih relacija. Intenziviranje društvenih odnosa je samo drugo ime za komunikaciju, a društvo se može razumeti samo preko komunikacije. U skladu sa tim, intenziviranje društvenih odnosa jeste ubrzavanje i proširivanje informacija (znanja) koje društvo stiče o samom sebi. Međutim, takva (smo)refleksivnost modernog društva ga, paradoksalno, ne čini efikasnijim i stabilnijim, već naprotiv – nestabilnijim i nesigurnijim.

⁸ Kao, na primer, u onoj popularnoj Ciceronovoj izreci da je “istorija učiteljica života” (Historia magistra vitae est)

⁹ “Globalna nejednakost – dohodovna nejednakost građana sveta – može se”, smatra Branko Milanović, “formalno tretirati kao zbir svih unutrašnjih nejednakosti kojoj se dodaje zbir svih razlika u prosečnim dohocima između različitih zemalja. Prva komponenta se odnosi na nejednakost dohotka između bogatih i siromašnih Amerikanaca, bogatih i siromašnih Meksikanaca i tako dalje. Druga komponenta se tiče razlika u dohocima između Sjedinjenih Država i Meksika, Španije i Maroka i tako dalje, za sve zemlje sveta” (Milanović, 2016: 3).

tvo, eroziju solidarnosti i radikalizovani individualizam, restrikciju državnih socijalnih programa, migrantske krize... Tome svakako treba dodati i mnogobrojne sporedne (ali ne i manje važne) efekte¹⁰ ovih osnovnih grupa rizika. Na kraju ovog lanca rizika, međutim, uvek stoje pojedinci, sa osećajem duboke nesigurnosti, sa osećajem da su ostali sami i nezaštićeni pred talasima, za njih, teško razumljivih opasnosti. Slom koncepta socijalističke države, ali i zapadnjačke države blagostanja (koji se, što je vrlo interesantno, desio gotovo simultano) samo je dodatno radikalizovao stepen globalne socijalne ranjivosti.

Sve to samo dodatno dramatičuje potrebu za konstituisanjem socijalne politike koja bi, kao skup ideja, sredstava i mogućnosti kojima raspolaže država, na adekvatan način odgovorila na novi tip socijalnih izazova. To primećuje i Ana Čekerevac: „Socijalna politika se početkom 21. veka ponovo nalazi pred preispitivanjem svojih mogućnosti i svojih opcija delovanja“ (Čekerevac, 2009: 557). A preispitivanje opcija delovanja mora biti u vezi sa mogućnošću anticipacija nadolazećih rizika, što u fluidnom svetu (Bauman, 2009) koji se permanentno menja nije nimalo jednostavno.

Zbog toga je predmet ovog rada problem predviđanja u socijalnoj politici u uslovima globalne neizvesnosti. Naša centralna teza sugerise neophodnost promene perspektive u socijalnoj politici. Ova osnovna pretpostavka počiva na: a) činjenici da je dosadašnji koncept socijalne politike bio u direktnoj vezi sa društvenim, političkim i institucionalnim poretkom nacionalne države; b) da je proces globalizacije duboko relativizovao koncept nacionalne države; c) da je proces globalizacije, istovremeno, izmenio i prirodu socijalnih rizika; d) da, samim tim, u sagledavanju i predviđanju socijalnih izazova, promenjena perspektiva mora da obuhvati teorijsku, vremensku, prostornu i socijalno-političku dimenziju.

Socijalna politika i država

Svaka socijalna politika nesumnjivo predstavlja odraz svog vremena. Drugim rečima, određenu socijalno-političku koncepciju ne možemo razumeti van konteksta konkretne istorijske i društvene konstelacije. U tom smislu možemo uspostaviti jedan retrospektivni pogled na istoriju veze socijalne politike i države, koji bi obuhvatio razvoj odnosa solidarnosti i uzajamnosti u staležu, klasi, profesiji, narodu, državi, u rasponu od prethodna tri veka.

Iako su primordijalni oblici grupne solidarnosti bili prisutni i u jednostavnim ljudskim zajednicama (kao što su prvobitne porodice, bratstva, klanovi i plemena), integracija ovakvih zajednica počivala je, dirkemovski rečeno, na mehaničkoj solidarnosti i snažnom uticaju kolektivne svesti, tako da ne možemo govoriti o postojanju socijalne zaštite koja bi bila diferencirana u sistemu ukupnih društvenih odnosa. Međutim, kada su se u ljudskim društvima izdvojili posebni (pod)sistemi, pojavili su se određeni obavezujući odnosi pomaganja. Tako u srednjevekovnom feudalizmu, u kojem se politička integracija zasnivala na personalnoj lojalnosti vladaru, nailazimo na pojavu određenih

¹⁰ U ovom slučaju, „sporedni“ efekti obuhvataju političke aspekte: porast desničarskih i rasističkih pokreta, antiglobalizacijske proteste, rastući legitimacijski deficit demokratskih sistema, opadanje poverenja u demokratske izbore, religiozni fundamentalizam, itd.

oblika međusobne pomoći. Za one koji su se, sticajem životnih okolnosti, našli izvan okvira feudalnih staleža jedina pomoć je mogla doći od crkve. Socijalna pomoć u ovom periodu bila je, zapravo, institucionalizovana jedino u okvirima crkve.

Sa pojavom postfeudalne apsolutističke monarhije nastaje i promena u shvaćanju moralnih obaveza prema ljudima u nevolji. Sada se moralna obaveza odnosila na sve podanike, artikulisana kroz paternalističku brigu monarha prema svojoj „deci”, podanicima. Na taj način se u periodu apsolutističke države javljaju promene usmerene na opšte blagostanje, ekonomski razvoj, na početke javnog zdravstva i socijalne zaštite.

Ipak, tek sa pojavom revolucionarnih građanskih pokreta krajem 18. i početkom 19. veka socijalna pitanja dobijaju jasniju artikulaciju. Industrijska revolucija u Engleskoj¹¹ i političke revolucije u Francuskoj i Americi¹² na dnevni red istorije postavile su teme slobode, jednakosti i bratstva/solidarnosti. Ove će vrednosti legitimisati politička dešavanja u narednih dve stotine godina. Njihova univerzalnost počivala je na činjenici da one u sebi sadrže obećanje blagostanja i dobrobiti za sve. Zbog toga su i mogle da budu inspiracija vrlo širokom spektru ideoloških orijentacija – od radničko-sindikálnih pokreta do pokreta za nacionalno oslobođenje. Socijalna pitanja tako postaju neodvojivi deo novovekovne, moderne države. Građani se tu pojavljuju ne više kao podanici, već kao korisnici različitih javnih službi. Sama legitimnost države sada je utemeljena na društvenoj solidarnosti koja obuhvata sve građane, bez obzira na klasne i druge razlike.

U tom smislu, socijalna država je neosporno proizvod snažno ispoljenih intencija različitih društvenih pokreta za proširenjem jednakosti na ekonomsko područje, kao i za osiguravanjem temeljnih socijalnih prava. Pojavivši se u drugoj polovini 19. veka, socijalna država je artikulisana zahvaljujući pre svega procesu diferenciranja i automatizacije državnog aparata i daljeg pritiska samoorganizovanih građanskih pokreta. Tako u Nemačkoj, za vreme cara Vilhelma I, nailazimo na njegovu inicijativu prema parlamentu da se usvoje zakoni o osiguranju radnika u slučaju bolesti, nesreće, povreda ili starosti. Ovaj prvi pokušaj kompleksne zakonske sistematizacije socijalne politike, zasnovane na načelima uzajamnosti i solidarnosti, izvršio je značajan uticaj na razvoj socijalnog osiguranja i u drugim zemljama, pa se može smatrati kao polazna tačka u uspostavljanju modela evropskih socijalnih država. Između dva svetska rata obuhvat

¹¹ Fridrih Engels je svoj dvogodišnji boravak u Engleskoj (1842 – 1844.) iskoristio da sklopi preciznu sliku materijalne i duhovne bede u kojoj su živeli pripadnici radničke klase. Te izveštaje on šalje Karlu Marksu koji ih objavljuje u Rajnskim novinama, a zajedno bivaju impresionirani procesom koji je u Nemačkoj još nepoznat – industrijskom revolucijom. Na osnovu neposrednog uvida, Engels dolazi do zaključka da je industrijska revolucija u Engleskoj značajnija od političke revolucije u Francuskoj i filozofske revolucije u Nemačkoj.

¹² Iako je Američka revolucija prethodila Francuskoj (postoje mišljenja da su deset amandmana na Američki ustav, tzv. Bill of rights iz 1791. godine presudno uticali na buduće francuske revolucionare), ova potonja je postala, kako ju je okarakterisao Hegel, svetsko-istorijski događaj. Sličan stav ima i Hana Arent koja smatra da je Francuska revolucija "...bila ta koja je zapalila svet. (...) I to na čudnovat način ništa manje ne važi za Ameriku nego za sve druge zemlje svijeta: i u Americi, koja je ipak imala svoju vlastitu revoluciju, istorijsko i političko razumijevanje revolucije uglavnom se orijentiše isključivo prema francuskom modelu. (...) Međutim, to u krajnjoj liniji nije jedini relativno neharmoničan parcijalni aspekt zaslusne istine da je Francuska revolucija koja je završila katastrofom, napravila svjetsku istoriju, dok je Američka revolucija, uprkos svojim trijumfalnim uspjesima, jedva izašla izvan jednog skoro lokalnog značaja" (Arent, 1991: 45)

osiguranja je proširen i na osiguranje u slučaju gubitka posla.

Nakon Drugog svetskog rata, između ostalog i kao reakcija na sve snažniji uticaj SSSR-a ali i rast popularnosti zapadnoevropskih komunističkih partija, u velikom broju demokratskih država sprovode se ozbiljne socijalne reforme. Nastaje takozvana država blagostanja (Welfare State). Ideja za organizovanje ovakvog modela socijalne države pripisuje se lordu Beveridžu¹³, koji je u izveštaju iz 1942. godine, pod naslovom Puna zaposlenost u slobodnom društvu, razmatrao pitanja vezana za odnos socijalne sigurnosti, slobode i svojine. U okviru države blagostanja uvedeno je načelo solidarnosti redistribucije dohotka u korist nezaposlenih i siromašnih, i omogućavanje svim građanima da koriste zdravstveno osiguranje, obrazovanje, itd.

U najopštijem smislu, dakle, kategorija socijalne države obuhvata sve države čije su institucije, strukture i konkretne aktivnosti usmerene na to da se putem regulacije i drugih aktivnosti ostvare socijalna sigurnost i dostojanstven i kvalitetan život građana. U užem smislu, socijalna država predstavlja normativni okvir u kojem se ispunjavaju brojne obaveze kao što su socijalno osiguranje, briga o deci, obrazovanje, zdravstvena zaštita i briga ostarima. S tim u vezi, Zoran Stojiljković socijalnu državu definiše kao „odgovarajući i u velikoj meri različit, institucionalni okvir, i prateći mehanizam, koji predstavlja političku rezultantu formiranog bazičnog socijalnog konsenzusa o brizi i odgovornosti za osnovnu sigurnost i dobrobit članova zajednice, odnosno, za garantovanje određenog kataloga njihovih ekonomskih i socijalnih prava” (Stojiljković, 2008: 28).

Nastala na ideji realizacije pravednijeg socijalnog poretka merama ekonomske politike i socijalno usmerenim zakonodavstvom, socijalna država je svakako predstavljala vrhunac u pokušajima da se ujedine ideali jednakosti i solidarnosti sa slobodnim tržištem i privatnim vlasništvom. Tako se u programu Socijaldemokratske partije Nemačke socijalna država određuje kao „...veliko civilizacijsko dostignuće 20. veka¹⁴. Ona dopunjuje prava građanskih sloboda, socijalnim i građanskim pravima. I zato su, po nama, demokratija i socijalna država povezane. Socijalna država je oslobodila milione ljudi iz teskoba njihovog porekla, zaštitila od oštrina tržišta i obezbedila im prilike za život u samoodređenju. Ona je odlučujuća osnova ekonomske dinamike koja stvara naše blagostanje (...) Da bi se u naše doba obnovilo ovo obećanje o sigurnosti i prosperitetu, mi nastojimo da razvijemo dalje socijalnu državu u socijalnu državu koja deluje preventivno” (Petring, 2012: 10).

Savremena socijalna politika je na taj način utemeljena u složenoj mreži pre svega državnih, ali i paradržavnih i nevladinih organizacija. Time je izmenjen i karakter same države - sistem čiji je cilj održavanje i sprovođenje političke moći transformisan je u sistem koji se sve više brine kako o materijalnoj sigurnosti svojih građana, tako i o rešavanju drugih egzistencijalnih problema sa kojima se građani suočavaju.

¹³ Sam termin država blagostanja je, u stvari, prvi put upotrebio Vilijam Templ (William Temple), nadbiskup iz Kenterberija, kao suprotnost terminu država moći - Power State. Ono što takođe treba naglasiti je da se pojam država blagostanja veoma često koristi kao sinonim za socijalnu državu.

¹⁴ Često se ističe da se 18. vek može smatrati vekom građanskih prava, 19. vek je vek političkih prava, dok je 20. vek - vek socijalnih prava.

Međutim, u svom pobedonosnom pohodu socijalna država se suočila sa dvostrukim izazovom, proizašlim iz sopstvenog trijumfa.

Uporedo sa širenjem područja delovanja vrtoglavo su rasli izdaci za socijalnu politiku, što je izazvalo oštru reakciju predstavnika neo-liberalne političke orijentacije. Oni su predimenzioniranu ulogu države u socijalnoj politici videli kao dramatično odstupanje od temeljnih liberalnih vrednosti, prema kojima su sloboda i individualizam neraskidivo povezani, tako da, po njihovom mišljenju, svako jačanje uloge države u društvu dovodi do egalitarizma koji opterećuje ili onemogućava dalji ekonomski napredak¹⁵. Socijalna država zapravo potkopava sopstvene temelje, tako da je „...kriza države blagostanja logična posledica predimenzioniranih socijalnih programa” (Čeke-revac, 2001: 360). Osim toga, socijalna država se pojavljuje i kao pretnja slobodi, time što primenjuje državnu moć u prostoru koji bi trebalo da bude rezervisan za pojedince, građane.

S druge strane, ukrštanje socijalne politike i nacionalne države (što je, kao što smo videli, rezultiralo socijalnom državom), istovremeno je ovu simbiozu učinilo vrlo osetljivom na promene izazvane ubrzanjem procesa globalizacije. „Nacionalna država”, smatra Ulrich Bek, „je teritorijalna država: to jest, njena moć je zasnovana na privezanosti za jedno mesto (na kontrolisanju članstva, aktuelnom zakonodavstvu, zaštiti granica, itd.). Svetsko društvo koje je po uzoru na globalizaciju primilo oblik u mnogim (ne samo ekonomskim) dimenzijama, potkopava značaj nacionalne države zato što granicama nacionalne države sada suprotstavlja mnoštvo društvenih krugova, komunikacijskih mreža, tržišnih odnosa i životnih stilova, i nijedno nije svojstveno nekom posebnom lokalitetu. Ovo je očigledno u svakom od stubova suverenosti: ubiranju poreza, policijskim odgovornostima, spoljnoj politici i vojnoj sigurnosti” (Bek, 2003: 133). I u socijalnoj politici. Drugim rečima, jedan od najozbiljnijih izazova za socijalnu politiku dolazi iz procesa globalizacije u kojem je ozbiljno relativizovan koncept i značaj nacionalne države.

Globalizacija i država

Država se, u novovekovnom smislu (nakon raspada srednjovekovnog hrišćanskog normativnog sistema), manifestuje kao funkcionalno jedinstvo različitih institucija, proizvedenih od strane društva u cilju kreiranja i sprovođenja političkih odluka. Istovremeno, društvo biva razumevano od strane države kao novi osnov legitimacije normativnog poretka, imajući u vidu da su relativizovani prethodni integrativni obrasci. Ovo međusobno prožimanje Parsons definiše kao socijetalnu zajednicu: „Jezgra nekoga društva kao sistema jest strukturirani normativni poredak s pomoću kojega je kolektivno organiziran život stanovništva. Kao poredak, ova jezgra sadrže vrijednosti kao i izdiferencirane i posebno navedene norme i pravila, a sve one zahtijevaju kulturne reference kako bi dobile smisao

¹⁵ Argumentacija ovakvih stavova mogla bi se sažeti na sledeći način: „...da bismo imali više investicija moramo smanjiti poreze; da bismo smanjili poreze, moramo smanjiti javne rashode; da bismo smanjili javne rashode moramo smanjiti nezaposlenost; da bismo smanjili nezaposlenost moramo sniziti nadnice; da bismo snizili nadnice, moramo utvrditi novu granicu siromaštva zasnovanu na stvarnim potrebama, odnosno moramo smanjiti potpore” (Nedović, 1995: 283).

i legitimnost. (...) Ovu cjelinu društva, u njegovu kolektivnom aspektu, nazvat ćemo socijetalnom zajednicom“ (Parsons, 1988: 29). Socijetalna zajednica, nužno, podrazumeva funkcionalno upravljanje nad nekim područjem, drugim rečima, zaokruženu teritoriju. „Kompleks vlast-teritorija-sila od takvog je značaja“, kaže Parsons, „da će ono što se uobičajeno shvata kao društvo, ako je na visokom stepenu diferencijacije, uopšte gledano, na toj osnovi skoro uvek biti organizovano kao jedinstven kolektiv, to jest biće politički organizovano društvo“ (Parsons, 1988: 216). Odnosno, država. Teritorijalnost tako postaje imperativ u procesu održavanja normativnog (dakle, državnog) poretka socijetalne zajednice.

Time smo, međutim, došli ne samo do zaokruženog društvenog sistema/države, već i do okoline, koja nije samo „ono drugo“, puki ostatak, već je istovremeno i uslov postojanja, pretpostavka identiteta samog društvenog sistema/države, osnova diferencijacije društvenog sistema i okoline. Konstitutivni karakter okoline u odnosu na društveni sistem/državu nema apsolutni karakter, nije ontološki, već relativan – rezultat je operacije razlikovanja, (samo)opažanja, koja sistemu pripisuju karakteristike po kojima se razlikuje od okruženja. Ovo pripisivanje, međutim, nije proizvoljno, ono je vođeno principom redukcije kompleksnosti. Na tome insistira Niklas Luman: „Svaki sistem izuzima samo sebe iz svoje okoline. Zato je okolina za svaki sistem različita. (...) Zato se može reći i to da ostavljajući okolinu neodređenom, sistem sebe samog totalizuje“ (Luman, 2001: 258). Ovim operacijama društvo/država povlači granice u odnosu na sopstveno okruženje, postajući ekskluzivnim prostorom socijalnog iskustva, prostorom celokupnog i samodovoljnog sveta života¹⁶.

Ovo su procesi koji su tokom devetnaestog i većeg dela dvadesetog veka proizveli nacionalne države, specifične zajednice koja se, u procesu samo-opisivanja sopstvenog identiteta, oslanjala na sabiranje u tački odnosa između nacije, društva i normativnog/institucionalnog sistema. Na taj način je realizovana nadgradnja jednostavnog administrativnog jedinstva – stvaranjem zajedničkog političkog/nacionalnog identiteta. Ovo društveno samo-opisivanje bazirano je na refleksivnom prisvajanju kulturne tradicije i proizvodi snažno integrisanu zajednicu, samodovoljni društveni totalitet, sa izrazitom mi-oni perspektivom. „Suverenitet i teritorijalni integritet kao isključiva vlast koju nacionalna država ima nad svojom teritorijom, kao moć da se održi red unutar granica i da se te granice odbrane od spoljne opasnosti, kao i da se na internacionalnom planu predstavi kao ravnopravni takmac, postaće kriterijumi za funkcionisanje i postojanje nacionalne države uopšte“ (Đurić, 2016: 57).

Nastanak nacionalne države, posle Francuske revolucije, bila je nophodnost

¹⁶ Ovo povlačenje granica, ova diferencijacija između društvenog sistema i okoline posredovana je, u suštini, smisaonim granicama. „Smisaone granice“, upozorava Luman, „nisu samo spoljna koža koja kao organ među drugima ispunjava određene funkcije. Ove granice sistemu pridodaju elemente iz kojih se on sastoji i koje reprodukuje“ (Luman, 2001: 275). Operacija kojom se uspostavljaju smisaone granice je komunikacija. „Svaka komunikacija u društvenom sistemu (...) traži diferencijaciju od okoline i tako doprinosi utvrđivanju, odnosno, promeni granice sistema. Obrnuto, pretpostavke granica imaju funkciju poretka za konstituisanje elemenata; one omogućavaju da se proceni koji se elementi mogu izgraditi u sistemu, koje komunikacije mogu da se rizikuju“ (Luman, 2001: 275). Društveno proizvođenje komunikacije je, u tom smislu, druga strana društvenog proizvođenja (smisaonih) granica.

kako bi se uspostavio koncept u kojem bi društvo, odnosno, nacija obezbeđivala nužnu legitimnost, umesto „starog režima“ koji je počivao na božanskoj legitimaciji kraljeva. U sledećih dve stotine godina nacionalna država postaću uobičajen način organizovanja društava. Time je, poslužimo se Parsonsovom terminologijom, formiran univerzum samodovoljnih društava/država, totalno suverenih u, praktično, svim dimenzijama svakodnevnog života. Ove hiperintegrisane strukture društva i države organizovane su u

okviru definisanih teritorija, sa snažno izgrađenim identitetima, formiranim u procesima regionalne, lingvističke i kulturne integracije. Tokom devetnaestog i dvadesetog veka apsolutnu dominaciju preuzima koncept društva artikulisan kroz nacionalne države, kao okvira u kojima se odvija svet socijalnog života.

Nema sumnje, dakle, da je u procesima integracije društva i države presudnu ulogu imala diferencijacija sistem/okolina. Kao što smo već naglasili, ta diferencijacija nije apsolutna, već relativna. Ona predstavlja korelaciju samoopažanja koja uvodi ove razlike u socijalnu realnost, i to samo u okviru smisaonih granica uspostavljenih komunikacijom. To je i logično, jer: „Bazični proces društvenih sistema“, kako smatra Luman, „koji proizvode elemente iz kojih se sistemi sastoje u ovim okolnostima može da bude samo komunikacija“ (Luman, 2001: 205). Međutim, ako je proces komunikacije univerzalni konstituent elemenata svakog društvenog sistema, osnovno pitanje je - šta leži u osnovi promena tipova društvenih sistema? Jedini adekvatan odgovor je - promena načina proizvodjenja komunikacije. Ukoliko u potpunosti prihvatimo ovu Lumanovu tezu, po kojoj: „...elementarni proces koji društveno konstituiše kao posebnu stvarnost jeste proces komunikacije“ (Luman, 2001: 206), onda svaka promena u načinu proizvodjenja komunikacije nužno znači i promenu u načinu proizvodjenja onog društvenog.

Društvenu evoluciju, dakle, možemo razumeti i kao evoluciju komunikacija. U tom smislu, izdvajaju se dva događaja su imala epohalan značaj: pojava civilnih komunikacionih satelita¹⁷ i Interneta. Satelitska komunikacija definitivno je razdvojila prenošenje informacija i određene teritorije. Ovo razdvajanje stvorice pretpostavke za nove oblike ličnog i društvenog iskustva. Granice društva/države više nisu predstavljale prepreku u širenju informacija¹⁸. Televizija, udružena sa satelitskim komunikacijama, definitivno je stvorila situaciju globalnog sela¹⁹. Pored toga, pojavom Interneta izvršen

¹⁷ Prvi komercijalni telekomunikacioni satelit Telstar lansiran je 10. maja 1962. godine. Iako je u odnosu na današnje standarde imao skromne performanse, predstavljao je revolucionarnu promenu u načinu prenošenja informacija, promenu koja će imati dalekosežne posledice na sve sfere života, od kolektivnog delovanja do privatnih života građana.

¹⁸ Entoni Gidens nam skreće pažnju na izuzetan značaj ove tehnološke inovacije: „Jednom kada uspostavite mrežu komunikacije preko satelita, to znači da sa bilo kog dela Zemlje možete uspostaviti komunikaciju s drugim delom, čime je omogućena trenutna globalna komunikacija. Po meni, ovo je u ogromnoj meri izmenilo ne samo svetsko društvo, već je i u našim ličnim životima proizvelo mnoge promene“ (Gidens, 2003: 148).

¹⁹ „Globalno selo“ kao metaforu prvi je upotrebio kanadski sociolog Maršal Makluan opisujući dejstvo elektronskih medija na kvalitet društvenih komunikacija. „Posle tri hiljade godina specijalističke eksplozije, te rastućeg specijalizma i otuđenosti u tehnološkim proizvedicima našeg tela, naš svet j, posredstvom dramskog preokreta, počeo da se sabija. Električni zbijen, Zemljin šar nije veći od kakvog sela“ (Makluan, 1971: 38). Godine 1969. objavio je studiju Rat i mir u globalnom selu i time definitivno uveo ovu sintagmu u teorijski rečnik.

je konačni raskid sa linearnim ustrojstvom naše civilizacije²⁰. Otkriće hipertekstualne veze (www) od strane Tima Berners-Lija 1990. godine „...omogućilo je da se u jednoj neprekidnoj plovidbi povežu u mrežu tekstovi postavljeni na razne računare. Dok cirkuliše po moru decentralizovanih²¹ dokumenata, navigator (browser) stvara korisniku utisak da je pred njim jedan homogen, svetski i beskonačni objekat, web“ (Kardon, 2013: 15). Time je konfiguracija komunikacije nepovratno izmenjena – sada je sve centar i sve je, istovremeno, periferija. Ova promena je neizbežna posledica same strukture Interneta. Više nalik ribarskoj, nego paukovoj mreži, Internet je otvorio mogućnosti za sopstveno permanentno povezivanje i ekstenziviranje²².

Kao u nekom selu, ali ovog puta globalnom, ljudi su ponovo uključeni u tok zbivanja, odnosno, uključeni su u tok kompleksnih komunikacijskih procesa. Granice, zavisne od teritorija, geografskih prepreka (mora, planina, pustinja) ili političkih sporazuma, postale su irelevantne. Konačni rezultat društvene evolucije postaje sâmo društvo. Svetsko društvo. „Društvo je danas“, kaže Luman, „jedno-smisljeno svetsko društvo – jedno-smisljeno svakako onda kada se u osnovu postavi ovde predloženi pojam društvenog sistema. (...) Svetsko društvo koje u sebi uključuje sve komunikacije i ništa drugo i tako ima jedno-smisljene granice²³“ (Luman, 2001: 551, 576). Definitivni horizont tih smisaonih doživljavanja, dakle, jeste svet. Ova aktualizacija društvene evolucije događa se iznova sa svakom operacijom sistema, ali i doživljajem u pojedinačnim psihičkim strukturama kojim se učvršćuje iskustvo sveta.

To iskustvo podrazumeva zatvoreni operativni autopojetični društveni sistem koji može da komunicira samo u sebi i kroz sebe i na taj način realizuje sopstvenu aktualizaciju. Time se uspostavlja zahtev da se pojam društva gradi analogno pojmu sveta, odnosno, da pojam društva sadrži sebe samog kao ukupnost svih dešavanja, kao celokupnu stvarnost, kao sumiranje svih socijalnih komunikacija. Ove operacije sistema predstavljaju čin samo-opisivanja koje, zapravo, gradi sliku svetskog društva. Operacija samo-opisivanja na nivou svetskog horizonta je i moguća zato što je uspostavljen sistem komunikacija na nivou sveta. Jedinstvo ovih procesa definitivno uspostavlja svet kao svetsko društvo.

²⁰ Iako je bilo potrebno dvadesetak godina da od prvobitne, vojne verzije komunikacijske mreže (ARPA-NET) nastane svima dostupni Internet, bilo je očigledno da prisustvujemo možda najvećem informaciono-tehnološkom skoku u dosadašnjoj ljudskoj istoriji.

²¹ Internet, očigledno, nije običan medij i ne dopušta svrstavanje u tradicionalnu tipologiju sredstava masovne komunikacije. Štaviše, Internet poseduje sopstvenu filozofiju: dok su „klasični“, broadcast mediji organizovani po modelu jedan-svima, Internet je zasnovan na principu svi-svima.

²² Dominik Kardon ukazuje na značaj arhitekture Mreže: „Zato je kreativnost bila „raspoređena“ u krajeve Interneta, a ne u njegovo središte. Posledice ovakvog izbora arhitekture je postavljanje potencijalnih inovacija na granice Mreže, u softver i računare koji se na nju povezuju. To obezbeđuje svakom korisniku moć da unapredi, da učini vidljivim svoja unapređenja i da ih prenosi svima onima koji ih smatraju pogodnim“

²³ „Regionalne granice (misli se na granice nacionalnih države – M.Đ) nemaju takav operacionalni značaj. One su politička konvencija, važne za segmentarna razlikovanja političkih podsistema globalnog društva. To su samo mesta na kojima pokazujete pasoš, ili, povremeno, u vezi kojih se stvaraju razlozi za rat. Nema nikakvog smisla tvrditi da se radi o posebnim društvima“ (Luhmann, 1997).

Globalno društvo – globalni rizici

A svetsko društvo proizvodi svetske probleme. Ovi problemi su snažno uticali i na mesto i ulogu savremene države. Granice nacionalnih država ne predstavljaju više

apsolutne granice između unutrašnjih i spoljnih odnosa i veza. Stari internacionalni sistem u kojem je nacionalna država predstavljala osnovni okvir za rešavanje problema suočen je sa ozbiljnim izazovima. Nacionalne države nisu više u stanju da budu dominantni kontrolori društvenih odnosa, niti da zaštite svoje građane od lančanih efekata procesa koji se odvijaju van njihovih granica. Ideja zatvorenih društava je postala iluzorna jer se nijedna društvena grupa ili ideja ne može isključiti od uticaja drugih. Različite ekonomske, kulturne i političke forme konkurišu jedna drugoj, tako da ništa više nije podrazumljivo. Na to ukazuje i Jürgen Habermas, smatrajući da je nestala istorijska konstelacija u kojoj su država, društvo i privreda koegzistirali unutar zajedničkih granica: "Internacionalni sistem privrede, u kojem država postavlja granicu između unutrašnjeg privređivanja i spoljnih trgovačkih veza, sa globalizacijom tržišta preobražava se u transnacionalnu privredu. (...) Ove činjenice objašnjavaju zašto državni akteri više nisu čvorovi koji globalnoj mreži razmenschkih odnosa daju strukturu međudržavnih, odnosno, internacionalnih odnosa" (Habermas, 2002: 141).

Efekat nadilaženja granica, pored ekonomije, prati i obuhvata i ostale oblasti – klimatske promene, socijalnu sigurnost, bezbednost, kulturu... Nacionalna država je ovim procesima dovedena u situaciju značajnog zaostajanja za događajima. Tu poziciju zauzima i Vukašin Pavlović kada kaže kako su "...mnoge klasične koncepcije vezane za državu ozbiljno dovedene u pitanje pod dejstvom procesa globalizacije" (Pavlović, Stojilković, 2010: 23).

Razlog ovome leži u promeni veze tema/problema i granica. Naime, da bi sistem društvenih interakcija bio održan u zacrtanim granicama (drugim rečima, da bi zadržao sopstveni smisao) moraju se permanentno isključivati određene teme za koji dati sistem jednostavno više nije kompetentan. Sistem nacionalne države se tako, u suočavanju sa globalnim izazovima, postepeno oglašava nenadležnim, kontinuirano samoograničavajući svoju operativnost. Ovo redukovanje kompleksnosti je pokušaj da se održi moment diferencijacije. Međutim, sve više tema/izazova postaje zajedničko, globalno, lišeno bilo kakve ekskluzivnosti i, samim tim, lišeno potencijala za diferencijaciju. Time granice zadobijaju samo simbolično značenje, budući da teritorijalnost postaje sasvim netipičan princip, egzotični moment ograničavanja nečega što je sopstvenom dinamikom izmešteno na druge nivoe realne egzistencije.

"Mi postajemo članovi", smatra Ulrich Beck, "svetskog društva opasnosti. Opasnosti više nisu unutrašnja stvar jedne zemlje, niti jedna zemlja može da se bori protiv opasnosti. Nastaje nova konfliktna dinamika društvenih nejednakosti" (Beck, 2011: 24). Siromaštvo i nejednakost se ne javljaju samo u starim binarnim obrascima socijalnih sukoba (siromašni-bogati, sever-jug, centar-periferija), već postaju fluidni i zadobijaju nove forme, tako da je od izuzetne važnosti podizanje nivoa javnog opažanja socijalne nesigurnosti i ranjivosti kako bi se kreirali mehanizmi multilateralnog usaglašavanja različitih interesa i potreba.

Socijalna politika se pojavljuje kao jedna od oblasti u kojima se dešavaju najozbiljniji strukturni poremećaji, najozbiljniji društveni rascepi koji, samim tim, utiču i na kreiranje različitih odgovora u političkom polju. Osnovna karakteristika im je da u svom delovanju nadilaze granice nacionalnih država kao relevantnih okvira u kojima su se, do sada, regulisali svi bitniji društveni procesi. Ovo negiranje granica ukazuje na duboku strukturnu promenu, odnosno, novo dinamizovanje svetskog poretka. Kao što je već pomenuto, fluidni karakter ovih fenomena čini ih teško uhvatljivim od strane postojećih političkih struktura. Suočavanje sa ovim izazovima ne odvija se frontalno, već gotovo trodimenzionalno. Neposredna posledica je sve veća frustriranost nacionalnih država i njihova sve izraženija nemoć da u okviru sopstvenih granica stabilizuju problematične procese.

Nova dinamika globalnih socijalnih izazova implicira da iskustva koja smo crpeli iz prošlosti jednostavno više ne važe²⁴. Percepcije izazova takođe doživljavaju transformaciju. U globalizovanom svetu svi živimo u zajedničkoj sadašnjosti, bez osećaja zajedničke prošlosti i bez jasnog osećaja zajedničke budućnosti. U takvom, implodiranom (ali ne i u potpunosti ujednačenom) svetu, u kojem smo se našli bez naše saglasnosti, do izražaja dolaze sve naše razlike – naročito u sagledavanju prirode i ozbiljnosti socijalnih izazova. Međutim, priroda izazova je globalna i niko zaista nije zaštićen. Kompleksne interakcije socijalnih problema nisu uvek vidljive na nivou regulatornih procedura nacionalnih država. Zbog toga je jedan od najvažnijih zadataka u socijalnoj politici predstavlja uspostavljanje jasne svesti o riziku, odnosno, svest o globalnoj ugroženosti i globalnoj odgovornosti, kako bismo mogli da kreiramo zajedničku anticipaciju i prevenciju globalnih izazova. Elementarni uslov zato je tematizovanje zajedničkih interesa i izazova, drugim rečima, uspostavljanje nove perspektive.

Zaključak: promena perspektive

Odnos države i društva dobija, dakle, novu dinamiku: ako su nekada društva bila uokvirena državom, sada praktično države bivaju uokvirene jednim svetskim društvom. Već taj površni uvid u aktuelno stanje sveta otkriva svu zastarelost sistema pojedinačnih, nacionalnih država kao konačnih, zatvorenih i hijerarhijski definisanih totaliteta u kojima nastaju, ali u kojima se i se rešavaju problemi. Centrifugalni karakter globalnih socijalnih izazova samo dodatno potvrđuje da moramo razdvojiti mesto nastanka problema od mesta njegovog ispoljavanja. Već samo ovo razdvajanje kao nužnu posledicu mora imati i promenu u sagledavanju i anticipiranju socijalnih rizika²⁵.

²⁴ Pokušaji da se migrantski talasi zaustave podizanjem zidova na granicama pojedinih zemalja deluju kao "... odgovori iz kamenog doba" (Bek, 2011).

²⁵ Sam pojam rizika, prema Ulrihu Beku, u sebi sadrži anticipaciju katastrofe. Rizici su, dakle, katastrofe koje se (još uvek) nisu dogodile. Dok su katastrofe prostorno i vremenski određene, rizici izmiču prostorno-vremenskoj i društvenoj konkretizaciji. "Rizici su uvek budući događaji, koji nam možda predstoje, koji nam prete. Ali kako ova stalna pretnja određuje naša očekivanja, mentalno nas zaokuplja i rukovodi našim delanjem, ona postaje politička snaga koja menja svet" (Bek, 2011: 25).

Iz prethodne argumentacije jasno proizilazi da je osnovni prethodni uslov – promena perspektive. Međutim, promena perspektive u ovom slučaju podrazumeva kompleksan zahvat koji uključuje teorijsku, vremensku, prostornu i socijalno-političku dimenziju.

Već smo u uvodu, citirajući Karla Popera, ukazali na problem predviđanja u društvenim naukama. Činjenica da sociolozi nisu uspjeli da predvide ključna epohalna događanja potvrđuje, s jedne strane, izuzetnu kompleksnost, fluidnost i promenljivost savremenog sveta (što je, kao što smo napomenuli, prevashodno posledica neprestanog rasta ljudskog znanja), ali vrlo ubedljivo, s druge strane, svedoči i o nedostatku sociološke imaginacije. Dakle, neophodna je **promena teorijske perspektive**. Zbog toga je kritika sociologije (i srodnih društvenih nauka) preduslov za stvaranje društvene teorije (n)ovog veka. Hiperspecijalizovana i hiperempirijska do trivijalnosti, fiksirana u suštini na stare obrasce industrijskog društva, sociologija je izgubila sposobnost da aktuelne transformacije vlastitog predmeta situira u realnom vremenu.

U tom smislu, **promena vremenske perspektive** znači neophodnost odustajanja od bilo kakvih teorijskih uopštavanja koja svoje utemeljenje imaju u prošlosti. Svetsko društvo, kao apsolutni novum u istoriji čovečanstva, zahteva, dakle, novo iskustvo vremena. Ova promena doživljaja vremena ne podrazumeva jednostavno prisustvo budućnosti u sadašnjosti (jer, kao što smo videli ni sadašnjost a ni budućnosti nisu fiksirana iskustva), već promenu strukture doživljaja vremena. Budućnost, dakle, nije realizacija nekog političko-utopijskog ili eshatološkog nacrtu, već se nužno mora sagledavati kao polje mogućnosti, u okviru kojeg se aktuelizuju i operacionalizuju selekcije različitih društvenih i političkih aktera. Na ovaj način možemo uspostaviti političko predviđanje koje kalkuliše sa fluidnošću i neuhvatljivošću savremenog sveta, ali istovremeno diskvalifikuje profetske i utopijske pristupe budućim događajima.

Promena prostorne perspektive neizbežna je iz nekoliko razloga. Već smo utvrdili kako je epoha neupitne državne suverenosti nad određenim društvom i, naročito, nad određenom teritorijom, pri svom kraju. Ova suspenzija državne suverenosti proizilazi kao što smo videli iz nezadržive dinamike globalizacije koja u suštini razdvaja društvo od države, proizvodeći niz strukturnih napetosti koje ne mogu biti prikrivane nekakvim polu-spontanom ekvilibrijem između oslabljenih nacionalnih država i različitih transnacionalnih aktera²⁶. Zbog toga ne bi trebalo da budemo iznenađeni različitim reakcijama i frustracijama koje se javljaju kao odgovor na delovanje iz ovog nestabilnog prostora. To su reakcije građana različitih društava zatečenih u političkim sistemima koji više nisu funkcionalni, jer je njihova suštinska politička dimenzija izmeštena u specifičan, neobičan prostor, lišen konzistentne normativne utemeljenosti. U prostor koji nema sopstveni politički poredak. Odsustvo normativne utemeljenosti nužno proizvodi situaciju u kojoj delovanje transnacionalnih aktera manje izgleda kao izražavanje i reprodukovanje bilo kakvog poretka, a više kao sprovođenje nepredvidljivi

²⁶ Transnacionalni akteri (Međunarodni Monetarni Fond, Svetska Trgovinska Organizacija, NATO, i sl.) su i posledica ali i zamajac daljeg jačanja i dinamizovanja globalizacije. Nesumnjivo je da ove organizacije kontinuirano „...šire svoja ovlašćenja tako što utvrđuju univerzalne standarde za gotovo sve oblasti života“ (Mišćević, 2007: 343). Jačanje ovog trenda primećuje i Slaviša Orlović, smatrajući da: „Ako su nekada međunarodne organizacije bile kreirane od strane država (članica) one danas kreiraju i same države. Danas države manje donose pravila igre, a više ih poštuju“ (Orlović, 2010, 268).

vih, samovoljnih akcionih programa. Ipak, to nas ne lišava potrebe da postavimo ključno pitanje socijalno-političkog identiteta: ko smo, u takvim uslovima, "mi" a ko su "oni", ko su "naši" a ko su "njihovi"?

Da bi došli do odgovora na to pitanje neophodna je promena socijalno-političke perspektive. Drugim rečima, neophodno je umesto iz perspektive pojedinačnih, nacionalnih država, svet sagledati iz globalne, kosmopolitske²⁷ perspektive. To, konačno, i nije pitanje izbora već rezultat objektivne nužnosti. Dakle, moramo uvažiti činjenicu da sve više ljudi sebe doživljavaju²⁸ građanima sveta, a tek zatim pripadnicima nekog užeg kolektiviteta. Ideju kosmopolitske perspektive u rešavanju političkih problema nalazim kod Kanta, koji je u tri svoja eseja – u Ideji opšte istorije usmerene ka stvaranju svetskog građanskog poretka, u Odgovoru na pitanje: šta je prosvetlost i u Večnom miru, razvio osnove svog nacrtu za prevazilaženje napetosti između partikularnih i univerzalnih pogleda na svet. Prevazilaženje ove napetosti vodilo bi, po Kantu, jednom konačnom cilju – dovršenom građanskom društvu. Međutim, istorijska dinamika kojom se ostvaruje taj cilj neumoljiva je i – protivrečna. Napredak ljudskog roda ostvaruje se putem antagonizacije individua i različitih parcijalnih interesa. "Najveći problem za ljudsku vrstu", kaže Kant, "na čije je rešenje priroda nagoni, jeste da ostvari građansko društvo u kojem će se upravljati po opštem pravu" (Kant, 1974: 33). Međutim, istovremeno se i pita da li вреди izgrađivati jedan građanski poredak, ako će ista ona nedruštvenost koja je terala ljude na udruživanje, opet biti uzrok neograničene slobode koju ima jedna politička zajednica u odnosu na druge. Zbog toga je uslov za ostvarenje "večnog mira" međunarodno pravo koje se zasniva na "federalizmu slobodnih država" (Kant, 1974: 146), što bi se vremenom pretvorilo u jedinstveno građansko društvo, svetsku političku strukturu, u kojoj bi sve, pa i najmanje države bile sigurne zahvaljujući ujedinjenoj moći baziranoj na zajedničkim zakonima.

Ulrich Bek takođe smatra da je kosmopolitizam – neizbežan. Po njegovom mišljenju, dinamika "...svetskog rizičnog društva – suprotno sekularnom apokaliptičnom tumačenju izraženom u društvenim naukama – oslobađa jedan kosmopolitski moment" (Bek, 2011: 75). Iskustvo proisteklo iz suočavanja sa globalnim rizicima je potpuno nov fenomen i neizbežno rađa kosmopolitsku svest. "Prinudni kosmopolitizam znači da globalni rizici aktiviraju i povezuju aktere preko granica, koje inače ne bi želeli da imaju bilo kakve veze jedni sa drugima" (Bek, 2011: 91). To se odnosi i na "prinudno gostoprimstvo" (Derida, 2002). U globalizovanom svetu jednostavno ne postoji, kao što imamo prilike da vidimo u migrantskoj krizi, mogućnost da bilo koga na duže vreme isključite iz "gostoprimstva".

U svakom slučaju, socijalna politika mora da uspostavi sistem predviđanja glavnih trendova kako bi uopšte mogla da odgovori na nadolazeće izazove. U fluidnom svetu koji se izuzetno brzo menja to je vrlo ambiciozan zadatak. Zato je

²⁷ Pojam kosmopolitizma dugujemo helenskoj antici. Zenonova (333.- 264. godine p.n.e.) stoička škola razvila je ideju po kojoj je ljudska priroda deo kosmosa, tako da bi celokupni ljudski život trebalo usaglasiti sa kosmičkim principima. U tom smislu, ograničavanje i identifikovanje građana isključivo sa polisom, u kojem su živeli za stoike je bilo nedovoljno i etički neprihvatljivo.

²⁸ Nema sumnje da i u osnovi migrantske krize, pored socijalno-ekonomskih razloga, postoji snažan doživljaj tih ljudi da su „građani sveta“ te da imaju legitimno pravo da odaberu mesto u kojem će živeti.

neophodno razumeti da se ne menjaju samo prirode izazova, već se menjaju i uslovi analize. Ova promena uslova analize se može sumirati u sledećem: socijalna politika jedne države ne može više biti projektovana samo u granicama te države, jer je došlo do razdvajanja mesta nastanka problema, mesta njegovog ispoljavanja i mesta na kojem se taj problem rešava. U globalizovanom svetu problemi mogu nastati bilo gde i mogu se ispoljiti u bilo kom lokalitetu. Prostori koji su pogodeni određenim problemom najčešće nisu u stanju da takav problem efikasno i reše. Zbog toga, posmatranje potencijalnih izazova iz perspektive pojedinačne, nacionalne države više nije delotvorno. Ali ne samo to, da bismo iole uspešno mogli da anticipiramo buduća dešavanja, promena perspektive, pored prostorne dimenzije, mora obuhvatiti, kao što smo naveli, i metodološku, vremensku i socijalno-političku dimenziju. Drugim rečima, globalna pitanja zahtevaju globalne odgovore.

Literatura:

Arent, H. (1991). *O revoluciji*. Beograd: Filip Višnjić

Badiou, A. (2009). *Logics of Worlds: Being and Event II*. New York: Continuum

Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediteran Publishing

Bek, U. (2011). *Svetsko rizično društvo*. Novi Sad: Akademska knjiga

Bek, U. (2003). *Virtuelni poreski obveznici, u: Globalizacija – Mit ili stvarnost, sociološka hrestomatija* (priredio Vuletić Vladimir). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Derrida, J. (2002). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Routledge

Đurić, M. (2016). *Izvan kruga: globalizacijski izazov demokratiji*. Novi Sad: Akademska knjiga

Čekerevac, A. (2009). *Novo shvatanje socijalne politike u: Godišnjak*, br. 3 (str. 557-567). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Fukujama, F. (1997). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID

Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić

Gidens, E. (2003). *Svet koji nam izmiče: prvo predavanje, u zborniku: Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Habermas, J. (2001). *Evropska nacionalna država pod pritiskom globalizacije u: Nova srpska politička misao*, vol. VII, br. 3-4. Beograd: Nova srpska politička misao

Kant, I. (1974). *Um i sloboda*. Beograd: Ideje

- Kardon, D. (2013). *Internet demokratija*. Beograd: Fabrika knjiga
- Luman, N. (2001). *Društveni sistemi*. Sremski Karslovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Luhmann, N. (1997). *Globalization or World Society? How to conceive of modern society, International Review of Sociology* March 1997, Vol. 7 Issue 1, p. 67. Text version corrected and adapted from the Library of Russia. Annotations by Erik Empson. Internet, www.generation-online.org/p/fpluhmann2.htm
- Makluan, M. (1971). *Poznavanje opština – čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta
- Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga
- Miščević, T. (2007). *Novi teorijski pravci u izučavanju međunarodnih organizacija*. Godišnjak FPN 2007. Beograd: Fakultet političkih nauka
- Nedović, S. (1995). *Država blagostanja – ideje i politika*. Beograd: Draganić
- Orlović, S. (2010). *Politikološki ogledi*. Beograd: Službeni glasnik
- Parsons, T. (1988). *Društva*. Zagreb: August Cesarec
- Pavlović, V., Stojiljković, Z. (2010). *Savremena država – struktura i socijalne funkcije*. Beograd: Konrad AdenauerStiftung/Fakultet političkih nauka
- Petring, A. (2012). *Socijaldemokratska čitanka 3 u: Socijalna država i socijaldemokratija*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert
- Poper, K.(1988). *Beda istoricizma, u: Kritika kolektivizma* (priredio Vladimir Gligorov). Beograd: Filip Višnjić
- Stojiljković, Z. (2008). *Za i protiv socijalne države u: Savremena država* (priredili Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
- Hantington, S.(1998). *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID

Doc. dr Milorad Đurić
College of Social Work, Belgrade

GLOBAL UNCERTAINTY: PROBLEM OF PREDICTING IN SOCIAL POLICY

Summary: We live in a period of deep social change. The process of globalization transforms almost all aspects of our lives. There are countless examples illustrating the apparent discontinuity in the nature of contemporary social processes. As well as the fact that everyone was caught up in the speed and depth of these changes. But, not only the nature of the event has changed, conditions of observation and conditions of analysis have also changed. Therefore, the subject of this paper is the problem of predicting social policy in conditions of global uncertainty. Our central thesis suggests the necessity of changing perspectives in social policy. This general assumption is based on: a) the fact that the current concept of social policy has been directly linked to the social, political and institutional order of the nation state; b) that the process of globalization deeply relativized the concept of a nation state; c) that the process of globalization, at the same time, has changed the nature of social risks; d) that, therefore, in the consideration and prediction of social challenges, a changed perspective must include the theoretical, temporal, spatial and socio-political dimension.

Key words: *social policy, nation state, globalization, social challenges, cosmopolitanism.*

Prof dr Petar Nastasić¹,
Doc dr Sanja Đurđević²
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

361.624.3:364.632
613.81
Originalni naučni rad

IZAZOVI U SVEOBUHVAATNOM RAZUMEVANJU I REŠAVANJU NASILJA U ALKOHOLIČARSKIM PORODICAMA

Apstrakt: Alkohol se i pored svih dramatičnih činjenica, u poimanju najšire javnosti, još uvek smatra benignim napitkom, šta više, eliksirom zdravlja i pićem koje popravlja i produbljuje odnose medju ljudima. Opijajuće dejsvo alkohola se smatra poželjnim, blagim i bezopasnim. Činjenice su medjutim sasvim drugačije. Među brojnim posledicama zloupotrebe alkohola i alkoholizma smatra se i pojava agresije i nasilja, pre svega u porodici. Cilj ovog rada je analiza korelacije agresivnosti i alkoholizma kao i uticaja alkoholizma na porodične interakcije, emocionalne odnose i porodične uloge, sa naglaskom na osiromašenje kapaciteta porodice za zaštitu i razvoj, što u krajnjoj instanci vodi dehumanizaciji porodice. **Ključne reči:** *alkoholizam, agresija, nasilje, porodica.*

Uvod

Nasilje u porodici, odnosno, zlostavljanje, zanemarivanje i seksualna zloupotreba u osnovi imaju agresiju, u telesnom i psihološkom značenju. Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznatija kao *Istanbulska konvencija*, je prihvatila definiciju po kojoj se zlostavljanje u porodici odnosi na "radnje i uskraćivanja koja teško uznemiravaju dete, ugrožavaju njegov telesni integritet, fizički, intelektualni, afektivni i moralni razvoj, a čije su manifestacije zapuštenost i/ili ozlede fizičke i/ili psihičke i/ili seksualne vrste nanesene od strane ukućana ili drugih osoba koje brinu i staraju se o detetu".³

¹ e-mail: petar.nastasic@asp.edu.rs

² e-mail: sanja.djurdjevic@asp.edu.rs

³ O značaju i domašaju Istanbulske konvencije možete pogledati na sledećoj adresi: <http://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/leaflets> Council of Europe, 1981

Najugroženiji članovi porodice su deca, žene, stari i nemoćni, mada i odrasli muškarci mogu biti žrtve nasilja. Nasilnici najčešće imaju moć i kontrolu nad drugim članovima i porodicom u celini. Porodično nasilje se javlja u svim slojevima društva, uključujući i homoseksualnu populaciju. Razdvajanje i razvod često ne dovode do prekida nasilja. Karakteristično je da izvršilac pokušava da na svaki način izoluje porodicu i da svoje (ne)delo zadrži u tajnosti da bi izbegao sankcije. Pokazuje se da je često prenošenje i eskalacija nasilja na sledeću generaciju (Nastasić i sar., 2013).

Žrtve neretko okrivljuju sebe zbog nasilja, u skladu sa nasilnikovim viđenjem situacije. Žene koje su preživele nasilje često nemaju hrabrosti da otvoreno govore o tome zbog pretnji, straha, nepoverenja koje imaju čak i prema bliskim prijateljima (Omotsho, 2008).

Antropolozi, sociolozi, kriminolozi i pravnici su manje zainteresovani za proučavanje pojave pojedinačnih, izolovanih primera nasilništva, a mnogo više za utvrđivanje koje grupacije čine ovo nasilja kao i da li mentalno oboleli čine nasilje sa većom učestalošću ili sa većim intenzitetom nego osobe bez mentalnog oboljenja. Istraživanja pokazuju da su kriminal i nasilje kod mentalno obolelih udruženi sa istim faktorima koji uzrokuju kriminal i nasilnost kod ostalih segmenata populacije (Noffsinger et Resnick, 1999).

Psihijatri i psiholozi su zainteresovani za uzroke nastajanja nasilja kao simptoma mentalnog poremećaja kod pojedinca, a pre svega za načine tretmana i smanjivanja nastalih posledica nasilja u konkretnim porodicama.

Autori smatraju da je neophodno shvatiti nasilna ponašanja kao posledicu socijalnih, kulturalnih i personalnih pritisaka koji mogu pokrenuti pojedinca na izvršenje nasilja, a ne samo i jedino kao ponašanja u čijoj su osnovi psihijatrijski poremećaji. Studije pokazuju da relativno malo incidenata sa nasilničkim ponašanjem izvrše pojedinci koji boluju od psihijatrijskih bolesti (Mullen, 1997; Monahan et al., 2001). Vrlo je ilustrativno i podsticajno istraživanje koje je sprovedeno na skoro 35,000 ljudi koji su intervjuisani u dva navrata, 2001-2003 i 2004-2005. Istraživanje je bilo usmereno na procenu njihovog mentalnog statusa, nasilnog ponašanja i korišćenja psihoaktivnih supstanci. Nakon prvog intervjua utvrđeno je da je 11% ispitanika imalo dijagnozu mentalnog poremećaja, uključujući shizofreniju, bipolarni poremećaj i veliku depresiju. Njih 21,4% je imalo znake zloupotrebe ili zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, a 9,4% ispitanika je imalo „duplu dijagnozu” i ozbiljan mentalni poremećaj i zavisnost od supstance. U drugom intervjuu učesnici su ispitivani o svom nasilnom ponašanju u periodu između dva intervjua, kao što je seksualno nasilje, tuča, podmetanje požara. Kod 2,9% ispitanika utvrđeno je postojanje nasilja.

Evaluacijom moguće povezanosti između mentalne bolesti i nasilja, utvrđeno je da samo postojanje bolesti nije prediktor nasilnosti. Međutim rizik od nasilnosti se povećava kada uz mentalnu bolest postoji i zloupotreba ili zavisnost od psihoaktivnih supstanci – 2,4% : 6,9% (Bierut et al., 2010).

U recentnoj literaturi postoji dovoljno podataka koji podržavaju zaključak da mentalno oboleli nisu nasilni više nego mentalno neupadljivi (Wessely, 1993). Vrlo slične rezultate dobili su i Applebaum i saradnici (Applebaum, Robbins et Monahan, 2000) i Steadman i saradnici (Steadman et al., 1998). Prema njihovim rezultatima, prevalenca nasilnog ponašanja među onima sa major psihijatrijskim poremećajima (kod kojih se ne registruje zloupotreba ili zavisnost od PAS) ista je kao kod onih kod kojih ne postoji zavisnost. Istovremeno, postojanje zavisnosti kod obe grupe dvostruko povećava rizik od nasilja. Po Gelles-u i saradnicima samo 10% slučajeva zlostavljanja su prouzrokovani mentalnim poremećajima. (Gelles et Maynard, 1987)

Druge studije ukazuju da su nasilnički incidenti kod osoba sa ozbiljnim mentalnim poremećajem podstaknuti uslovima socijalnog života i prirodom i kvalitetom njihovih bliskih socijalnih interakcija (Swanson et al., 1998). Mnogo su češće erupcije nasilja u porodicama u kojima su relacije obeležene uzajamnim pretnjama, neprijateljstvima i finansijskom zavisnošću. Pitanje kojima su se bavili istraživači je koliki je doprinos nasilja pojedinaca sa psihijatrijskim poremećajem kompletnoj prevalenciji nasilja u jednoj zajednici. Podaci pokazuju je da se tzv. obuhvatni populacioni pripisani rizik od fizičkog nasilja merenog samo-iskazom izvršilaca ne razlikuje značajno kod onih sa ozbiljnim mentalnim poremećajima od ovog rizika u opstoj populaciji. Sveobuhvatni faktor koji opisuje efekat („efekat-faktor“) nasilja iznosi 4,3%, ukazujući tako, da bi nasilje u zajednici kada se eliminišu veliki psihijatrijski poremećaji opalo samo za 4,3% (Estroff et al., 1998). Po istom izvoru, efekat-faktor nasilja je za bolesti zavisnosti 34%, ukazujući da bi rizik od nasilja bio redukovan za više od jedne trećine kada bi se eliminisale bolesti zavisnosti. Značajan segment ovog broja svakako otpada na nasilje povezano sa zloupotrebom alkohola i alkoholizmom.

Povezanost agresije i zavisnost od alkohola

Primenom različitih modela istraživanja jasno je pokazana izrazito kompleksna povezanost između agresije ili nasilja i zavisnosti od alkohola (Roizen, 2002). Direktno dejstvo alkohola u iniciranju agresije ostvaruje se kroz prekid normalnog funkcionisanja mozga u skladu sa hipotezom o dezinhibicionom dejstvu alkohola; alkohol slabi neurobiohemijski mehanizam koji koči impulsivno ponašanje uključujući i neprimerenu agresivnost (Gustafson, 1994). Zatim, kroz hipotezu o prekidanju procesuiranja informacija putem remećenja obrade informacija. Naime, smatra se da alkohol dovodi do toga da osoba pogrešno proceni signale iz socijalne interakcije i zbog toga reaguje prejako na pogrešno opaženo ugrožavanje (Miczek et Fish, 2005).

Medjutim, mnogobrojni, sad već klasični eksperimenti, još iz 1961. godine - kompetitivna situacija, nevidljivi rival - pokazuju da alkohol olakšava agresivna ponašanja (prema - Marlatt et al., 1998, str.224). Dakle, intoksikacija sama po sebi ne uzrokuje agresiju, već ona nastaje kroz proces interakcije u interpersonalnim odnosima i kroz interakciju alkohola i drugih faktora odgovornih za ispoljavanje agresije. Prema ovoj tezi, pojedinac neće povećavati svoju agresivnost ukoliko se ne oseća ugroženo ili provocirano.

Od značaja su takodje i takozvana anticipatorna stanja. U prvom redu tu spadaju socijalna i kulturna očekivanja da se agresivnost ispoljava kao izraz dejstva alkohola (eksperiment sa pravim i lažnim alkoholnim pićem). Tako su recimo rasprostranjena uverenja da muškarac koji popije alkoholno piće treba da se ponaša agresivno ili da je intoksicirana žena seksualno predusretljivija i manje sposobna da se brani.

Prema nekim autorima alkoholizam kao bolest zavisnosti i agresivnost kao oblik ponašanja mogu imati iste uzroke. To su crte temperamenta (traženje senzacija i rizika) i postojanje antisocijalnog poremećaja ličnosti, što se ispoljava kao rani početak pijenja, tzv. tip II alkoholizma sto je praćeno visokim stepenom herediteta sa oca na sina, početkom alkoholizma još pre adolescencije i pojavom izrazito agresivne, čak nasilne crte u ponašanju (Cloninger, 1987). Sa druge strane, nasilje može prethoditi započinjanju (zlo)upotrebe alkohola i pojavi alkoholizma. Nalazi pokazuju češće javljanje alkoholizma kod žena koje su seksualno zlostavljane ili su pretrpele nasilje, dok kod muškaraca ta korelacija nije nadjena (Cloninger, Bohman et Sigvardson, 1981).

Rezultati nekih istraživanja pokazuju da prisustvovanje porodičnom nasilju u detinjstvu dovodi do učenja nasilja bilo u ulozi agresora ili žrtve, čime se postavlja scena za transgeneracijsku transmisiju nasilja (Nastasić, 1998). Pijenje i opijanje, kao deo životnog stila, dovode često do nasilnog, kriminalnog ponašanja (Đurđević, 2017).

Biohemijska istraživanja ukazuju na zajedničko poreklo agresivnosti i alkoholizma. Indikativni su rezultati proučavanja značaja neurotransmitera u razumevanju agresije, a poznat je značaj neurotransmitera u nastanku alkoholizma. Prepoznata je uloga sniženog nivoa 5-hydroxy-indol sirćetne kiseline (5-HIAA), u nastanku agresivnosti, zatim, povećanje dopamina u mezolimbičnom putu u povećanju iritabilnosti i posledične agresivnosti (Stuart, 2003). Serotonin – deluje kao inhibitor, pa je smanjenje serotoninске aktivnosti povezano sa povećanjem impulsivnosti i agresivnosti i sa ranim početkom alkoholizma kod muškaraca.

Neka istraživanja agresije i alkoholizma, u kojima je korišćena PET-imaging tehnologija, ukazuju na povezanost agresivnih tendencija i poremećaja ponašanja sa deficitom u prefrontalnim i frontalnim funkcijama, kao i sa deficitom u metabolizmu glikoze u frontalnom korteksu (Orford et Velleman, 1991).

Medjutim, ni jedan od navedenih uzroka, niti bilo koji pojedinačni model, ne može objasniti nasilnost svih pojedinaca, niti objasniti sve tipove nasilja. Alkohol očigledno može povećati rizik za pojavu nasilja samo kod određenih pojedinaca ili za određenu subpopulaciju i samo u određenim situacijama i pod određenim socio-kulturnim uticajima.

Ekosistemski pristup u razumevanju agresije kod alkoholizma

U razumevanju svih socijalno-psiholoških fenomena, dakle i alkoholizma i

nasilja u sklopu alkoholizma, nužno je razmatrati međuzavisnosti pojedinca i grupa kojima pripada, tj. sagledati njegovo ponašanje u kontekstu neposrednog socijalnog sistema i drugih socijalnih sistema u okruženju. Ovakav pristup razumevanju alkoholizma, agresije i nasilja naziva se ekološka perspektiva ili, tačnije, ekosistemska perspektiva.

Alkoholizam se u tom pristupu vidi kao poremećaj interakcija u sistemu. Njegovo započinjanje, trajanje i održavanje je moguće zbog postojanja patološke stabilnosti (homeostaze) sistema. Sa druge strane, alkoholizam kao poremećaj interakcija održava sistem u kome se nalazi i održava njegovu patološku stabilnost. Pijenje alkoholnih pića, rasprostranjeni socijalni obrazac, u skoro svim društvima i civilizacijama, hiljadama godina, održava se kroz regulatorne društvene mehanizme i strukture socijalnih i porodičnih sistema (pravila, norme, zakoni, kazne, rituali, verovanja u vezi sa pijenjem). U održavanju alkoholizma u jednom društvenom sistemu uključeni su oni koji piju, ali i oni koji apstiniraju. Oni najvećim delom doprinose smanjivanju posledica alkoholizma. Na taj način formira se kontinuum – “nulto pijenje”, apstinencija i na suprotnom polu “teški pijanci” – alkoholičari.

Tačka do koje će na ovom kontinuumu neki pojedinac, porodica ili društvena grupa, odnosno zajednica stići, određeni su osobenostima tog sistema i delovanjem:

1. “faktora rizika” za započinjanje i intenziviranje pijenja alkoholnih pića (pijenje i alkoholizam roditelja, agresivnost i sociopatija roditelja, nisko samopoštovanje, stresovi, pijenje u vršnjačkim grupama)
2. mehanizama društvene homeostaze (pritisak da se pije u svim društvenim događanjima)
3. protektivnih faktora, koji mogu biti prirodno zasnovani ili društveno formirani

S obzirom na široko prisutan društveni običaj pijenja alkoholnih pića, tokom vremena unošenja alkohola i na individualnom nivou i na širem društvenom nivou odvija se međuigra faktora i njihova međusobna sinhronizacija koja uslovljava progresiju na kontinuumu od »nultog« pijenja do teških oblika alkoholizma (Nastasić, 2013).

Porodicu u sklopu ovakvog načina mišljenja o nastanku alkoholizma i eventualnog nasilja možemo sagledati, ne samo kroz osobenosti njenih članova, već i kao celovit sistem određen međuuticajima koje članovi imaju jedni na druge u stalnom dinamičkom previranju. Mada je svaka grupa sastavljena od pojedinaca u nekoj tački vremena, ona postoji sui generis i ima istoriju i evoluciju drugačiju od njenih sadašnjih članova ili učesnika, karakteristike koje se ne mogu svesti na zbir karakteristika njenih članova i strukturu i dinamiku koja se ne može svesti na individualni nivo razumevanja. Razumevanje grupnih procesa zahteva razmatranje grupe kao celine i sveobuhvatnost međuodnosa njenih članova.

Sistemska perspektiva sagledava sveobuhvatnost međuodnosa u okviru neke grupe kao realnu strukturu. Polazi se od stanovišta da su grupe i porodice međusobno uslov-

ljeni u stalnoj dinamičkoj ravnoteži. Osnov objašnjenja je cirkularna kauzalnost, u kojoj postoji međusobna uslovljenost i međuzavisnost svih članova nekog sistema. Linearna kauzalnost je samo posebna vrsta interpretacije uklapanja koja smatra da se opažena komplementarnost javlja kao „A je uzrok B”. Opšta teorija sistema vidi nasilje kao sistemsku pojavu, a ne kao rezultat mentalnog poremećaja pojedinca. Straus (Straus, 1973) i Gelles i saradnici (Gelles et Maynard, 1987) porodicu opisuju kao adaptivni sistem u kojem nasilje nastaje kao “produkt sistemskih procesa” tj. ishod procesa u porodici. To je fenomen koji obuhvata sve članove porodice, a ne samo žrtve i izvršioce zlostavljanja.

Po sistemskom pristupu, nasilje među članovima porodice ima mnoge uzroke i korene, gde su odlike ličnosti, stres i konflikti samo neki od njih. Porodica proizvodi specifične pozitivne povratne sprege kada akt nasilja može dovesti do željenog rezultata. Ovakve sprege postaju odgovorne za eskalaciju nasilja. Porodica isto tako razvija i negativne povratne sprege, koje smanjuju nivo postojećeg nasilja. Predstava nasilja uči se još u detinjstvu od ostalih članova porodice i kontinuirano se učvršćuje kroz svakodnevne socijalne interakcije i medije. Nasilnik može biti podstaknut da prekine sa nasiljem ili da nasiljem ispuni negativna očekivanja drugih ili svoj vlastiti koncept o tome šta znači biti nasilan ili opasan.

Pitanje koje se postavlja prilikom primene sistemske perspektive na zlostavljanje i nasilje je kako se onda vidi odgovornost nasilnika. Bejtson (prema Gurman, 2014: 23) smatra da „...ni jedan deo unutrašnjeg interaktivnog sistema ne može biti unilaterano kontrolisan preko bilo kog dela”. Ovim se dovodi u pitanje odgovornost nasilnika za nasilje. Alternativa u kojoj je žrtva apsolutno nemoćna, isto kao i alternativa totalne moći jednog pojedinca nad porodičnim sistemom, po ovom pristupu nije realna, već akt nasilja predstavlja samo jedan aspekt zamršenih zbivanja i emocionalnog cirkulisanja u porodici.

Eko-sistemske pristup se bavi ne samo porodicom, već svim grupama kojima pojedinac pripada i njihovim međusobnim odnosima, počev od uže i šire porodice, preko vršnjačke grupe, škole, susedstva, posla, društvenih institucija, lokalne zajednice i sl. Porodica je, kao i sve druge ljudske grupe, uklopljene u širi i konkurentni sistem i usled toga trpi uticaj svog sociokulturnog okruženja, ali i sama utiče na širi sistem (Gelles et Maynard, 1987). Svaka grupa ili institucija kojoj neka grupa pripada, ili čiji uticaj trpi, ima sopstvenu strukturu, pravila i zahteve koje postavlja pred članove, zbog čega postoji rizik od konflikta među grupama i u samoj grupi. Odrastao pojedinac je po pravilu član nekoliko grupa, čiji neusaglašeni zahtevi mogu da ga dovodu u nezavidnu situaciju.

Porodica ima poseban značaj jer omogućava lični razvoj i zadovoljenje osnovnih potreba pojedinca, pa su odnosi u njoj najviše emocionalno obojeni, snažni i uticajni. Porodica, kao i druge grupe, susreće se sa mnoštvom teškoća koje nastaju kako iz šireg okruženja (zahtevi sredine, promene u sredini itd.), tako i iz same porodice (nezadovoljne potrebe članova, razvojne promene i zadaci i slično), a koje treba prevazići da bi se

obezbedio razvoj i opstanak. Pristupi rešavanju teškoća nastaju kroz specifične sistemse procese u porodici/grupi. Ishod - „rešenje” - u nekim porodicama može biti nasilje.

Razumevanje uticaja uže i šire socijalne sredine omogućuje sagledavanje mehanizama nastanka i održavanja porodičnog i vanporodičnog nasilja, uključujući i šire političke aspekte. Uticaj pijenja alkohola, kroz poželjnost rituala u kojima je alkohol nužno prisutan, kroz prihvatanje posledica i kroz toleranciju ekscesivnog pijenja, snažno pogoduje pojavi nasilnog ponašanja i nasilja i u porodici i u vanporodičnom kontekstu. Ipak, treba naglasiti da u ovakvom pristupu zlostavljanju i nasilju u porodici, klasična psihijatrija sa svojim individualnim i medicinskim pristupom gubi svoj dominantan značaj.

Mehanizmi dehumanizacije porodičnih odnosa kod alkoholizma

Zavisnost od alkohola treba posmatrati i kroz vremensku dimenziju, odnosno kroz vreme nastanka, njeno trajanje i varijacije njenog toka, zatim kroz moguće faze spontanog “spasavanja” (apstinencije dužeg trajanja), kao i kroz recidivizam i faze “prinudnog spasavanja” (pokušaji lečenja). Sve je to sastavni deo istog procesa tj. istog kontinuuma koji odslikava prirodnu istoriju ili profil alkoholičara/zavisnika. Činjenica je da postoje mnogostruke forme kliničkog ispoljavanja alkoholizma kao i različitih subtipova (subpopulacija) alkoholičara. Za kompletno razumevanje subpopulacija, nisu od značaja samo biološki i psihološki procesi pojedinca (komorbiditet), već i razmatranje interakcijskih homeostaznih procesa u sistemima pojedinca, kao što su porodični, širi porodični, šire socijalne grupe, profesionalna sredina i široko socijalno okruženje. U sistemskom viđenju alkoholizma od značaja su pre svega procesi prilagođavanja ili procesi održavanja - homeostatski procesi u porodičnoj i socijalnoj sferi, koji u mnogom određuju “subtipove” alkoholizma. Terapijsko delovanje na ove “processe” i oblasti, a ne samo na pojedinca, je i *conditio sine qua non* u sistemskoj terapiji alkoholizma (Nastasić, 1998; 2004).

Alkoholizam nije bolest koja se razvija brzo, kao neke druge bolesti na primer infektivne ili bolesti srca. On se definiše kao spor proces, koji sa proticanjem vremena sve više dobija na intenzitetu, odlikujući se pojavom sve većeg broja psihopatoloških posledica, telesnih simptoma i bolesti i socijalnih poremećaja. Dugotrajan tok alkoholizma i njegov prolongiran razvoj omogućeni su postojanjem procesa prilagođavanja ili održavanja, koji su po svojoj prirodi zapravo mehanizmi morfostaze, odnosno homeostaze.

Alkoholizam se, kao kompleksna bolest može ispoljiti na više načina:

- kao socijalno-patološki obrazac pijenja alkoholnih pića,
- kao sindrom zavisnosti od alkohola,
- kao individualni poremećaj ponašanja praćen zloupotebom alkohola,
- kao ozbiljan psihijatrijski, psiho-organski poremećaj nastao kao direktna posledica

hronične intoksikacije alkoholom

- kao hronični stresni uslov koji trajno menja odnose u porodici i psihosocijalno funkcionisanje pojedinih njenih članova

- kao stil patološkog i konfliktnog komuniciranja sa socijalnom sredinom, kojim se tezi izbegavanju odgovornosti i kontroli okoline i bliskih osoba

- kao simptom poremećenog porodičnog sistema, kojim se taj sistem održava, traje i nastavlja u sledećoj generaciji (Nastasić, 2004)

Alkoholizam može proizvesti posledice koje se manifestuju brzo i gotovo neposredno, ali može napraviti štetne uticaje koji se ispoljavaju kasnije tokom života pojedinca i porodice čak i u sledećim generacijama (transgeneracijska transmisija alkoholizma). Alkoholizam proizvede mnogo više porodičnih problema nego bilo koji drugi pojedinačni uzrok. U alkoholizmu su svi uslovi za stvaranje disfunkcionalnosti i dehumanizaciju porodice vrlo ostvareni. Pojava nasilja predstavlja najeklatantniji oblik dehumanizacije porodičnih odnosa.

Disfunkcije pojedinih članova porodice mogu se manifestovati kao: povišen nivo anksioznosti, snižen nivo diferencijacije selfa, sniženo samopoštovanje, ekstremno osećanje preterane odgovornosti, osećanje krivice i samooptuživanja (koje može dovesti do povišene stope suicida, naročito kod dece alkoholičara), visoka stopa depresivnosti.

Alkoholičarski brak definiše se kao brak u kojoj je jedan od partnera zavistan od alkohola i predstavlja brak dve osobe sličnih, a sniženih nivoa diferencijacije selfa sa svim znacima fuzije u relaciji. Posebno zbunjujuće kod alkoholičarskog braka povezanog sa nasiljem i zlostavljanjem u porodici izgledaju partnerski odnosi. Naime, žrtve često ne napuštaju zlostavljača, supruge nisu spremne da optuže nasilnog muža, žrtve povremeno izlaze iz porodice/braka ali se vraćaju i ponovo trpe nasilje. Ovo naizgled podržava Bejtonovu paradigmu koja implicira da se ne može razdvojiti odgovornost nasilnika i žrtva (Nastasić, 2013). Omotosho (Omotosho, 2008) iznosi stanovište da žrtve često imaju strah da će biti uhvaćene i ubijene, strah koji je na žalost često opravdan, ako se znaju činjenice o broju ubijenih žena. Prisutan je takođe i strah od stigmatizacije od strane socijalne sredine. Zlostavljač je neretko nosilac materijalne moći, pa je ograničavajući faktor i znatan gubitak sredstava za život bez zlostavljača. Žrtve koje su majke strahuju šta će biti sa decom ako one napuste nasilnika. Pokazuje se i snažna emocionalna vezanost i privrženost prema zlostavljaču sa kojim je žrtva provela mnoge godine, pa i decenije.

Alkoholičarska porodica je prototip zlostavljajuće porodice (Gačić i sar., 1981;1992;2004) sa skoro uvek prisutnim emocionalnim zlostavljanjem, a veoma je visok rizik i od ozbiljnog fizičkog nasilja, kao i ostalih vidova zanemarivanja i zlostavljanja. Rezultati istraživanja sprovedenog u Odseku za zaštitu dece od zanemarivanja i zlostavljanja Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu pokazala su da je 70 % muževa pijano u trenutku zlostavljanja; a da su deca u 90% slučajeva bila prisutna u situacijama nasilja (nad nekim članom porodice) u alkoholičarskim porodicama (Gačić i sar., 2004). Ovi rezultati dovoljno potvrđuju potrebu za formiranjem kontinuirane grupne terapije

dece i adolescenata iz ovih porodica.

Najčešće porodica alkoholičara nije usmerena prema zadovoljenju potreba dece, već prema održavanju porodične patologije. Posebnu teškoću za funkcionalan razvoj dece čini to što su roditeljska osećanja često preplavljena agresijom i mržnjom, sa povremenim prelaskom na nežnost, toplinu, bliskost koja dete uglavnom zbunjuje, retko se javlja, kratko traje i više je odraz manipulisanja porodicom, nego što ima trajnost i opravdanost kroz svakodnevno ponašanje roditelja prema deci (Sedmak, 1990, 1993, 1995).

Odnos dece iz alkoholičarskih porodica prema vršnjacima i okruženju veoma je varirajući i suštinski osiromašen. Uspešnost socijalizacije veoma zavisi od detetovih ličnih sposobnosti, temperamenta, poverenja u druge, sposobnosti približavanja, spremnosti da pomogne vršnjacima, sposobnosti učenja kroz bliskost, solidarnost i osećanje pripadanja u čemu su oni osiromašeni.

Metodologija rešavanja zlostavljanja i nasilja u porodici

Zbog razornog efekta koji zloupotreba i zavisnost od psihoaktivnih supstanci imaju na obolelog i njegovu okolinu, sadašnja literatura zastupa stanovište da je značajan vid potencijalne strategije u prevenciji nasilja odnosno u ranoj identifikaciji i tretmanu ovih poremećaja, bilo da se oni javljaju samostalno ili u komorbiditetu sa ozbiljnim psihijatrijskim oboljenjima (Swanson et al., 1987). U tom smislu primena porodične terapije alkoholizma i tretman u zajednici bi mogli da predstavljaju najkompletnije metode za ostvarivanje tog stanovišta.

Bez obzira na valjanost i najveću primenljivost sistemskog modela u razumevanju alkoholizma i nasilja u alkoholičarskoj porodici, ipak treba imati na umu da zbog dugoročnih posledica koje nasilje ostavlja na osobu (bolest, patnja) neophodan je i linearni pogled na ovu pojavu koji sasvim jasno određuje ko je nasilnik, a ko trpi nasilje. Individualna odgovornost za zlostavljanje mora da postoji, tako da i sistemski terapeut ima moralnu i etičku odgovornost i jasan stav prema nasilju. U ovakvom terapijskom radu neutralnost je nemoguća, osim u onom delu koji se odnosi na izbegavanje dodatnog okrivljavanja.

Terapijska i sistemska mišljenja i opisi nasilja u porodici mogu imati sistemsko cirkularno objašnjenje, ali treba znati da sistemsko sočivo ne može da razlikuje odgovornost žrtve i zlostavljača, te da je određenje odgovornosti nasilnika i preuzimanje konkretnih koraka u smislu zaštite nemoćne žrtve nužno i neophodno (Cirillo et al., 1989).

U tom smislu nameće se uspostavljanje prisilnog konteksta. Prisilni kontekst bi u ovom metodološkom pristupu bio onaj deo intervenisanja i pomaganja kojim se obezbeđuje efikasnija procena individualne odgovornosti, ali kojim se obezbeđuju i uslovi za neophodno razmatranje porodične dinamike i uticaja koji vrše na nju. Naime, pošto nasilje i zlostavljanje u porodici predstavljaju patologiju koja se odnosi na sve članove i

na celokupno funkcionisanje porodice prisilni kontekst omogućava dijagnostiku i terapiju porodice (Gelles, Maynard, 1987; Straus, 2007; Steinglass et al., 1987).

Primarni „terapijski zadatak“ u rešavanju nasilja u porodici je prekid zlostavljanja, ali i proces smanjivanja oštećenja nanetih detetu i/ili drugim žrtvama, ali to nije krajnji cilj. Optimalni cilj u zaštiti od daljeg zlostavljanja je ponovno osposobljavanje porodice za vršenje izgubljene funkcije nege i vaspitavanja deteta.

Da bi se uspostavila funkcionalnost porodice u kojoj postoji alkoholizam i nasilje neophodno je sprovesti niz terapijskih mera fokusiranih na članove porodice, porodicu kao sistem i alkohololičara – učinioca nasilja. Dijagnoza porodice podrazumeva stručnu procenu, formiranje mišljenja, pisanje nalaza i donošenje odluke i/ili predloga programa tretmana. Ovaj zadatak se najčešće poverava timu stručnjaka (psihijatra, psihologu, socijalnom radniku, posebno ako se radi o spornom ili protivurečnom sklopu okolnosti, koji je pre pravilo nego izuzetak u slučajevima porodičnog nasilja (Milosavljević i Brkić, 2004; 2010).

Ono što u terapiji može da se pojavi kao paradoksalan problem je fenomen otpora prema prisilnom kontekstu lečenja (Selvini-Palazolli et al., 1978). On se izražava na iznenađujuće sličan način kod roditelja odgovornih za zlostavljanje, kod dece koja su žrtve nasilja i kod stručnjaka i službenika koji bi trebalo da se bave zaštitom. Ključno u prevazilaženju ovih otpora i uvođenju konstruktivnih promena u porodični i širi sistem je profesionalnost i stručnost eksperata koji se bave zaštitom i rehabilitacijom žrtve. Tretman porodičnog nasilja zahteva angažovanje stručnjaka različitih profila koji se za ovakav rad dodatno edukuju.

Zaključak

I u našoj zemlji se primenjuje sistemski pristup u tretmanu porodičnog nasilja, koji podrazumeva uključivanje socijalnih radnika, psihologa, pravnika, psihoterapeuta, porodičnih terapeuta, kao i psihijatara i stručnjaka drugih profila ukoliko je potrebno.

U prvom koraku, ukoliko postoji sumnja ili saznanje o nasilju u porodici, prijava se po pravilu upućuje policiji ili nadležnom centru za socijalni rad. Stručnjaci centra za socijalni rad (socijalni radnici i psiholozi) procenjuju stepen eventualnog porodičnog nasilja i ugroženosti osobe koja je zlostavljana i određuju potrebne mere zaštite i hitnost postupka. Ukoliko je potrebno, primenjuju urgentnu zaštitu deteta, koja podrazumeva njegovo izdvajanje iz porodice i smeštanje u odgovarajuće prihvatilište za decu žrtve nasilja ili u dom za nezbrinutu decu. Centar za socijalni rad mora da prijavi policiji ako ima sumnju na nasilje, naročito deteta. Dalje, policija, ukoliko postoje indikacije za porodično nasilje, upućuje krivičnu prijavu tužiocu, koji pokreće krivični postupak pred sudom. Sud određuje sankcije. Počiniocu se može ponuditi i tretman u cilju prestanka njegovog nasilnog ponašanja. Institucija prinudnog tretmana porodičnog nasilja po nalogu suda još nije zaživela kod nas.

Posebna pažnja se posvećuje zaustavljanju nasilja i podršci i rehabilitaciji žrtve, posebno ako se radi o detetu. Porodična terapija nije indikovana dok je nasilje aktuelno. Primenjuje se samo ako se nasilje zaustavi i ako žrtva prihvata ovu vrstu tretmana. Pri tome je ključno da se jasno definiše da je samo nasilnik odgovoran za nasilje.

Sistemski postupci se pokazuju kao najefikasniji za prevazilaženje porodičnog nasilja (Milosavljević i Brkić, 2004). On zahteva angažovanje stručnjaka različitih profila. Uloga psihijatrije je u ovom kontekstu svedena na dijagnostiku eventualnog postojanja mentalnog poremećaja i primenu intervencija kada se pokaže da ključni članovi porodice imaju mentalno oboljenje (Nastasić i sar., 2011).

S obzirom da se lečenje alkoholizma u rešavanju nasilja i u zaštiti porodice od nasilja, prema nalazima iz recentne literature pojavljuje kao metod izbora, dakle kao „kazualna terapija“, a imajući u vidu slabu motivisanost za lečenje i neuspešnost ishoda u ovim terapijskim procedurama nameće se potreba daljeg razmatranja i razrade metodologije kazneno – rehabilitacionih programa, kroz primenu mera obaveznog lečenja alkoholičara kako u zatvorenim uslovima, tako i na slobodi, koja treba da postane multiresorska aktivnost (zdravstvo, pravosudje, socijalna zaštita) i izuzetno sofisticirano koordinisana od multisektorskih institucija i ustanova (Swanson et al., 1998; Đurđević, 2015).

Literatura:

Appelbaum, P. S., Robbins, P. C., & Monahan, J. (2000). *Violence and delusions: Data from the MacArthur violence risk assessment study*. *American Journal of Psychiatry*, 157(4), 566-572.

Bierut, L. J., Agrawal, A., Bucholz, K. K., Doheny, K. F., Laurie, C., Pugh, E., ... & Hinrichs, A. L. (2010). *A genome-wide association study of alcohol dependence*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(11), 5082-5087.

Cirillo, S., Di Blasio, P., & Neugroschel, J. (1992). *Families that abuse: Diagnosis and therapy*. WW Norton.

Cloninger, C. R., Bohmann, M. and Sigvardsson, S. (1981). *Inheritance of alcohol abuse, cross-fostering analysis of adopted men*. *Archives of General Psychiatry*, 38: 861–868.

Cloninger, C. R. (1987). *Neurogenetic adaptive mechanisms in alcoholism*. *Science*, 236(4800), 410-416.

Đurđević, S. (2017). *Lifestyle as predictor of differences between criminals and petty offenders, u: Policija i pravosudni organi kao garanti slobode i bezbednosti u pravnoj državi*, Tematski zbornik radova, Kriminalističko policijska akademija, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Fondacija „Hans zajdel“, 227-241.

Djurđević, S., Šapić, R. (2015). *Perspektiva psihoterapijskog tretmana zavisnika od psihoaktivnih supstanci kojima je izrečena zatvorska kazna sa obaveznom merom lečenja*, Peti

kongres psihoterapeuta Srbije, Beograd, Srbija, 2015.

Estroff, S. E., Swanson, J. W., Lachicotte, W. S., Swartz, M., & Bolduc, M. (1998). *Risk reconsidered: targets of violence in the social networks of people with serious psychiatric disorders*. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 33(1), S95-S101.

Gačić, B. (1992). *Belgrade systemic approach to the treatment of alcoholism: principles and interventions*. *Journal of family therapy*, 14(2), 103-122.

Gačić, B., Ivanović, M., & Sedmak, T. (1981). *Kompenzovana i dekompenzovana kriza porodičnog sistema u razvoju i lečenju alkoholizma*. *Psihijatrija danas*.

Gačić, B. (1992). *Evaluacija porodičnih uloga u porodičnoj terapiji alkoholizma*. *Psihijatrija danas*, 1992, 24 (1-2); 11-27.

Gacic, B., Trbic, V., Markovic, M., & Nikolic, L. (2004). *Family life in the context of chronic stress and dramatic social transformation in Yugoslavia*. *Journal of family psychotherapy*, 15(1-2), 3-18.

Gelles, R. J., & Maynard, P. E. (1987). *A structural family systems approach to intervention in cases of family violence*. *Family Relations*, 270-275.

Gustafson, R. 1994. *Alcohol and aggression*. *Journal of Offender Rehabilitation*, 21: 41-80.

Gurman, A. S., & Kniskern, D. P. (2014). *Handbook of family therapy*. Routledge.

Milosavljevic M, Brkic M. (2010). *Socijalni rad u zajednici*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

Marlatt, G. A., Baer, J. S., Donovan, D. M., & Kivlahan, D. R. (1988). *Addictive behaviors: Etiology and treatment*. *Annual review of Psychology*, 39(1), 223-252.

Milosavljević, M., Brkić, M. (2004). *Zlostavljanje i zanemarivanje dece*. Beograd: Socijalno-humanitarno udruženje "Sačuvajmo decu".

Miczek, K. A., & Fish, E. W. (2005). *Monoamines, GABA, glutamate, and aggression*. *Biology of aggression*, 114, 149.

Monahan, J., Steadman, H. J., Silver, E., Applebaum, P. S., Robbins, P. C., Mulvey, E. P., ... & Banks, S. (2001). *Rethinking risk assessment: The MacArthur study of mental disorder and violence*. Oxford University Press.

Mullen, P. E. (1997). *A reassessment of the link between mental disorder and violent behaviour, and its implications for clinical practice*. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 31(1), 3-11.

Nastasić, P., Hrnčić, J., & Brkić, M. (2013). *Uloga psihijatrije u tretmanu nasilja u porodici*. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 141(7-8), 553-559.

Nastasić, P. (1998). *Alkoholizam i međugeneracijsko prenošenje*. Tehniss.

Nastasić, P. (2004). *Zavisnost-bolest, poremećaj, lečenje*. U: Ćoric B., urednik, U: Ćoric B., urednik, Čovek i lek, Institut za mentalno zdravlje, Beograd, 127-139.

Nastasić, P., & Čekerevac, A. (2011). *Principi socijalno-psihološkog dijagnostikovanja alkoholizma u socijalnom radu*. Yearbook of the Faculty of Political Sciences/Godisnjak Fakultet Politickih Nauka Beograd, 5(6).

Noffsinger, S. G., & Resnick, P. J. (1999). *Violence and mental illness*. Current opinion in Psychiatry, 12(6), 683-687.

Omotosho, S. *Abuse, Neglect and Family Violence* [Internet]. Oct 04, 2008 [cited 2011 Oct 12].

Orford, J., & Velleman, R. (1991). *The environmental intergenerational transmission of alcohol problems: a comparison of two hypotheses*. British Journal of Medical Psychology, 64(2), 189-200.

Roizen, J. (2002). *Epidemiological issues in alcohol-related violence*. In Recent developments in alcoholism (pp. 7-40). Springer, Boston, MA.

Sedmak, T. (1990). *Velika grupa i objektni odnosi*. Psihijatrija danas, 151-154.

Sedmak, T.(1995). *Moral, krivica i alkoholizam*, Alkoholizam, 1995, XXIX, 1-2, (55-73).

Sedmak, T.(1993). *Dinamska osnova mehanizama odbrane alkoholičara*, Alkoholizam, XXVII, 3-4, (13-25).

Selvini-Palazzoli, M., Boscolo, L., Cecchin, G., & Prata, G. (1978). *Paradox and counterparadox: A new model in the therapy of the family in schizophrenic transaction* (tsl., EV Burt). New York: Jason Aronson.

Steinglass, P., Bennett, L. A., Wolin, S. J., & Reiss, D. (1987). *The alcoholic family*. Basic Books.

Stuart, H. (2003). *Violence and mental illness: an overview*. World Psychiatry, 2(2), 121.

Straus, M. A. (1973). *A general systems theory approach to a theory of violence between family members*. Information (International Social Science Council), 12(3), 105-125.

Steadman, H. J., Mulvey, E. P., Monahan, J., Robbins, P. C., Appelbaum, P. S., Grisso, T., ... & Silver, E. (1998). *Violence by people discharged from acute psychiatric inpatient facilities and by others in the same neighborhoods*. Archives of general psychiatry, 55(5), 393-401.

Swanson, J., Swartz, M., Estroff, S., Borum, R., Wagner, R., & Hiday, V. (1998). *Psychiatric impairment, social contact, and violent behavior: evidence from a study of outpatient-committed persons with severe mental disorder*. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 33(1), S86-S94.

Wessely, S. (1993). *Violence and psychosis. Violence. Basic and clinical science*. Oxford: Butterworth/Heinemann, 119-34.

prof Petar Nastasić, PhD,
Assist.Prof. Sanja Đurđević, PhD
College of Social Work, Belgrade

CHALLENGES IN A COMPLETE UNDERSTANDING AND SOLVING THE PROBLEM OF VIOLENCE IN ALCOHOLIC FAMILIES

Summary: In spite of all the dramatic facts, in terms of the widest public, alcohol is still regarded as a benign drink, moreover, an elixir of health and a drink that repairs and deepens relationships among people. The spiraling action of alcohol is considered desirable, mild and harmless. However, the facts are quite different. Among many consequences of alcohol abuse and alcoholism is the appearance of aggression and violence, especially in the family. The aim of this paper is to analyze the correlation between aggression and alcoholism, as well as the influence of alcoholism on family interactions, emotional relationships and family roles, with an emphasis on the impoverishment of the family's protection and development capacities, which ultimately lead to dehumanization of the family.

Key words: *alcoholism, aggression, violence, family*

Vesna Dukanac,
 Institut za mentalno zdravlje, Beograd, Srbija,
 Visoka škola socijalnog rada, Beograd, Srbija

37.018:613.86-053.6
 159.922.8.072:004.738.5
 316.776-053.6:004.738.5
 Originalni naučni rad

Tamara Džamonja Ignjatović,
 Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija

Branislava Popović Čitić,
 Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd,
 Srbija

PORODICA ADOLESCENTA „INTERNET ZAVISNIKA“

Apstrakt: Iako novi klasifikacioni sistemi mentalnih bolesti, još uvek ne daju precizne definicije „zavisnosti od interneta“, najnovija istraživanja potvrđuju potrebu za izdvajanjem ovog fenomena kao posebne nozološke kategorije. U cilju boljeg upoznavanja fenomena, značajno je ispitati i specifičnosti porodičnog okruženja u kome ovi adolescenti odrastaju. U radu smo analizirali ličnosti roditelja i funkcionisanja primarnih porodica adolescenata koji su manifestovali problem „internet zavisnosti“ upoređujući ih sa roditeljima i porodičnim funkcionisanjem adolescenata koji su ispoljili druge vrste adolescentne patologije. Uzorak čine 120 parova roditelja, podeljenih u 4 grupe od po 30 parova roditelja čija su deca adolescentnog uzrasta imala problem sa zavisnošću od interneta, socijalizovanim poremećajem ponašanja i zloupotrebom psihoaktivnih supstanci, dok četvrtu grupu čine roditelji čija deca adolescentnog uzrasta ne ispoljavaju psihopatologiju. Korišćeni su instrumenti Cloningerov test ličnosti za odrasle: Temperament and Character Inventory Revisited (TCI-R) za ispitivanje ličnosti roditelja i Olsonov Cirkumpleks modela: Family Adaptability and Cohesion Evaluation S (FACES IV) za ispitivanje porodičnog funkcionisanja. Dobijeni rezultati predstavljaju osnov za suštinsko razumevanje ovog fenomena i kreiranje programa tretmana usmerenih na unapređenje porodičnog funkcionisanja.

Ključne reči: *problem zavisnosti od interneta*

Uvodna razmatranja

Američka DSM V klasifikacija bolesti donosi smernice za dijagnostikovanje poremećaja prekomerne upotrebe interneta, ali dileme vezane za suštinsko razumevanje poremećaja opstaju. Izdvojena su dva načina definisanja ove problematike: jedna grupa

stučnjaka problem vidi u svetlu poremećaja kontrole impulsa, dok druga grupa problem sagledava u svetlu bihevioralne, nehemijske ili čak tehnološke zavisnosti (Shapira et al. 2003, Young, 2008, Hinić, 2011). Bilo da se radi o problematičnoj kontroli impulsa ili zavisničkoj patologiji, ostaje činjenica da internet sam po sebi ne stvara ni „oslabljenu kontrolu impulsa“, ni „zavisnost“, već ličnost pojedinca koja u „sajber prostoru“ pronalazi specifične oblike zadovoljstava (Dukanac, 2013; Popović-Ćitić et al. 2012).

Ranija istraživanja su pokazala da se problem “internet zavisnosti” u adolescentnom uzrastu više sreće kod muškog pola (Evren et al. 2014). Takođe je istaknuto da problem može biti udružen sa zloupotrebom supstanci, naglašenom impulsivnošću, ali i sa depresivnim sadržajima (Şenormancı1 et al. 2014). Iako depresivnost kod adolescenta, ima klasične vidove ispoljavanja poput samopovređivanja i samoubiličkih razmišljanja, češći su bihevioralni obrasci ispoljavanja depresivnosti kroz hiperaktivnost, bes i agresivnost, što se takođe sreće kod adolescenta internet zavisnika.

Skorašnja istraživanja pokazuju da profil ličnosti ovih adolescenata, procenjen upitnikom zasnovanim na Cloningerovom Psihobiološkom modelu ličnosti (Dukanac et al. 2015) karakteriše naglašen interni konflikt suprotstavljenih težnji kao što je impulsivna težnja ka uzbuđenjima i izazovima (visoki skorovi na dimenziji temperamenta Potrage za novinam – NS), ali i inhibitorna strepnja pred njima (visoki skorovi na dimanzij temperameta Izbegavanje štete – HA). Takođe, potvrđena je njihova sklonost ka lakom odustajanju (prisutni su značajno niži skorovi na temperamentnoj dimenziji Perzistencije – P) koja adolescenta bitno remeti u doseganju ciljeva i ličnih postignuća. Nisko izražene dimenzije karaktera (Samousmerenost – SD i Kooperativnost – C) ukazuju na teškoće u smislu slabe aspiracije i usmerenost na dostizanje prosocijalnih ciljeva, kao i slabiju saradnju i uključenost u društvo. Izgleda da slaba istrajnost i niska frustrativna tolerancija, pogoduju povlačenju u „sigurnu zonu“ uzbuđljivog i istovremeno bezbednog virtuelnog prostora, kompromitujući sve više socijalnu adaptaciju mlade osobe. Ovo je u skladu sa rnijim nalazima Cloningera i saradnika, koji su utvrdila da niske dimenzije karktera uspešno diferencijiraju poremećaje ličnosti od normalne populacije, dok specifičan profil na dimezijama temperamenta razlikuje tipove adaptacije odnosno poremećaja (Cloningera et al. 1994, 1999.). U sklopu niskih dimenzija karaktera, karakteristike temperamenta, slaba istrajnost i niska frustrativna tolerancija, pogoduju povlačenju u „sigurnu zonu“ uzbuđljivog i istovremno bezbednog virtualnog prostora.

Imajući na umu da ličnost roditelja i funkcionisanje primarne porodice u kojoj adolescenti odrastaju, predstavljaju ključne faktore koji oblikuju njihovu ličnost i psihopatologiju, decenijama unazad mnoga istraživanja bavila su se analizom ove povezanosti i potvrdila njihov značaj. Rani psihoanalitički radovi, koji su naglašavali adekvatno završen psihološki razvoj roditelja i njihovu kvalitetnu roditeljsku usklađenost kao optimalni preduslov dobro očekivanog razvoja njihove dece tokom adolescencije, više su posmatrali jednosmerni uticaj ličnosti roditelja kao “primarnih identifikacionih modela, koji oblikuju ličnost deteta i prebojavaju sve kasnije identifikacije” (Kondić, 1984, Tadić, 2006). Savremena razvojna psihologija naglašava složene mehanizme povratne sprege koji posreduju između genotipski određenih karakteristika deteta i

roditeljskih (genotipskih i fenotipskih) uticaja na ličnost deteta (Elder, et al.1985). Model interakcija geni-sredina sugeriše da svako dete na poseban način reaguje na roditeljske obrasce ponašanja, a ove različite reakcije povratno stvaraju različite sredine za svako dete u porodici. Najnovija istraživanja potvrđuju važnost porodičnog funkcionisanja i za pojavu „internet zavisnosti“ kod adolescenata (Wartberg et al. 2014). Ove porodice su procenjene kao manje funkcionalne sa otežanom komunikacijom, niskom kohezivnošću, učestalom upotrebom alkohola, povećanim nasiljem u porodici i učestalim konfliktima na relaciji roditelj-adolescent (Yan et al. 2007, 2013, Park, 2008). Vaspitnim stilovima roditelja, generalno, nedostaje emocionalna toplina. Majke ovih adolescenata pokazuju teškoće u uspostavljanju adekvatnog afektivnog vezivanja sa decom, oscilujući od prezaštićujuće uključenosti, preko sklonosti kažnjavanju, do odbacivanja. Očevi su skloni ili otvorenom odbacivanju ili različitim aspektima odsustvovanja iz odrastanja svoje dece. Oni su često fizički odsutni. Ukoliko su fizički prisutni, zadržavaju perifernu poziciju u odnosima i emotivnu nedostupnost (Xiuqin et al. 2010, Vukov, 1994). Adolescenti ih opisuju na dijametralno suprotan način: ili kao neadekvatno intruzivne ili kao neempatične sklone kažnjavanju (Xiuqin et al 2010). Odrastanje u ovakvim porodicama je otežano u smislu sticanja adekvatnog samopoštovanja, veština komunikacije, kao i oblikovanja socijalnih uloga koje porodica ili nije u mogućnosti da obezbedi ili ih neuvremenjeno obezbedjuje (Mike et al. 2014).

Osnovni cilj ovog istraživanja je da se utvrde bazične dimenzije ličnosti roditelja, definisane Cloningerovim modelom ličnosti, kao i dimenzije porodičnog funkcionisanja primarnih porodica adolescenata sa poremećajem zavisnosti od interneta, definisane Olsonovim Cirkumpleks modelom bračnih i porodičnih odnosa. Pored toga, u cilju pokušaja suštinskog razumevanja problema neadekvatne upotrebe interneta, dobijeni nalazi su komparirani sa karakteristikama roditelja i funkcionisanjem porodica adolescenata iz opšte populacije, kao i adolescenata iz druge dve kliničke grupe (adolescenti sa socijalizovanim poremećajem ponašanja i adolescenti sa zavisnošću od PAS). Ove kliničke grupe su izabrane za poređenje s obzirom na potencijalno preklapajuće karakteristike sa drugim adolescentnim psihopatološkim fenomenima od interneta i odsustvo konsenzusa o njihovom uključivanju u kategoriju poremećaja impulsa ili poremećaja zavisnosti.

Metodologija istraživanja

Uzorak i mesto istraživanja

Uzorak se sastojao od 240 ispitanika, odnosno 120 roditeljskih parova podeljenih u 4 grupe od po 30 roditeljskih parova. Tri grupe su označene kao kliničke, a četvrta kao kontrolna grupa. Prvu kliničku grupu činili su roditelji adolescenata sa problemom internet zavisnosti dijagnostikovanim na osnovu Jangovih kriterijuma – skor na IAT veći od 70 (Young 2008). Drugu kliničku grupu činili su roditelji adolescenata dijagnostikovanih kao socijalizovani poremećaj ponašanja (F91.2) koje karakteriše oslabljena kontrola impulsa, ali ne i sukobi sa zajednicom i/ili zakonom i drugi oblici antisocijalnog ponašanja. Treću kliničku grupu činili su roditelji adolescenata sa

problemom zavisnosti od psihoaktivnih supstanci - PAS (F19.2) sa karakteristikama zavisničke patologije (MKB 10, 1992). Kontrolnu grupu opšte populacije činili su roditelji adolescenta koji nisu ispoljili ni jedan vid psihopatologije.

Svi roditelji iz uzorka su imali decu adolescentnog uzrasta između 15 i 18 godina, prosečne starosti 16.86 godina, koja su pripadala jednoj od tri kliničke grupe ili kontrolnoj grupi. Sve grupe roditelja su bile ujednačene po polu dece, odnosno roditeljski parovi su imali 15 dece muškog i 15 dece ženskog pola. U ispitivanje su ušle samo porodice dece koja žive sa oba roditelja, kako bi se ujednačila porodična struktura, s obzirom na očekivani uticaj ove varijable na rezultate istraživanja.

Ispitivani očevi bili su prosečne starosti 50.03 godina. Obrazovni profil bio je sledeći: dvojica su imala završene magistarske studije (1,66%), 68 (56,66%) završeno fakultetsko obrazovanje, 49 (40,83%) završenu srednju školu i jedan završenu samo osnovnu školu. Uglavnom su dolazili iz gradske sredine. Ispitivane majke bile su prosečne starosti 44,69 godina. Obrazovni profil bio je sledeći: 7 imalo je završene magistarske i doktorske studije (5,83%); 52 (43,33%) završeno fakultet; 60 (59%) završenu srednju školu i jedna je imala završenu samo osnovnu školu. Takođe su dolazila pretežno iz gradske sredine.

Istraživanje je sprovedeno od januara do novembra 2012. godine u zdravstvenim ustanovama (Dnevna bolnica za nehemijske zavisnosti Specijalne bolnice za bolesti zavisnosti u Beogradu, privatne bolnice "Natrexzone" i „Lorijan“ iz Beograda) i četiri beogradske srednje škole (dve centralne gradske gimnazije, jedna srednja stručna škola i jedna prigradska gimnazija). Svi roditelji potpisali su Formular informisanog pristanka i dobrovoljno prihvatili istraživanje. Istraživanje je sprovedeno nakon dobijanja saglasnosti zdravstvenih ustanova i njihovih Etičkih komiteta, direktora srednjih škola i Saveta roditelja i nakon pojedničanog pristanka svih ispitanika koji su ušli u uzorak istraživanja. Roditelji su popunjavali individualno upitnike u ordinacijama psihijataru u zdravstvenim ustanovama i u prostorijama psihologa škola.

Instrumenti istraživanja

U istraživanju je primenjen Klonindžerov test ličnosti za odrasle Temperament and Character Inventory – TCI-R (Cloninger et al. 1999), koji meri četiri dimenzije temperamenta i tri dimenzije karaktera. TCI - R sadrži 240 ajtema grupisanih u četiri skale temperamenta: Potraga za novitetima (NS); Izbegavanje štete (HA); Zavisnost od nagrade (RD) i Perzistencija (P) i 3 skale karaktera: Samousmerenost (SD); Kooperativnost (C) i Self-Transcendencija (ST). Tvrdnje su ocenjivane na 5-stepenoj skali Likertovog tipa.

U cilju procene porodičnog funkcionisanja korišćen je Olsonov upitnik za procenu porodičnog funkcionisanja - Family Adaptation and Cohesion Scales - FACES IV (Olson et al. 2006, Olson, 2011), koji sadrži 62 ajtema i opisuje dve dimenzije dobrog (balansiranog) porodičnog funkcionisanja – Kohezivnost (KOH) i Fleksibilnost (FLKS), četiri dimenzije lošeg (nebalansiranog) porodičnog funkcionisanja – Neuključenost (NKLJ), Umreženost (UMR), Rigidnost (RIG) i Haotičnost (HTČ) i dve pridodate dimenzije koje dodatno opisuju dobre aspekte porodičnog funkcionisanja – Komunikaciju (KOM) i

Zadovoljstvo (ZAD). Tvrdnje su ocenjivane na 5-stepenoj skali Likertovog tipa.

Statistička analiza

Analizu podataka izvršena je pomoću SPSS 20. Interna konzistencija obrađena je pomoću Cronbach alpha testa. Multivarijantna i univarijantna analiza varijanse (MANOVA i ANOVA) korišćena je za ispitivanje razlika između grupa roditelja.

Prikaz rezultata

Psihometrijske karakteristike TCI skala na ovim uzorcima su zadovoljavajuće. Kronbah alfa je u rasponu od .70 do .85. Pouzdanost FACES IV na našim uzorcima je, takođe, zadovoljavajuća za skale dobrog funkcionisanja porodice - Kohezivnost, Komunikativnost i Zadovoljstvo (.83 - .92), dok je niska (ispod .60) na skali Fleksibilnost i skalama problematičnog porodičnog funkcionisanja Neuključenost, Upletenost, Rigidnost i Haotičnost. Ovako niske vrednosti pouzdanosti su u skladu sa nalazima drugih istraživanjem (Čerković, 2011; Ranković, 2012).

Analiza ličnosti očeva, na osnovu multiple analize varijanse (MANOVA), ukazuje da postoji statistički značajna razlika između datih grupa u pogledu temperamenta, Wilks' Lambda iznosi .82, $F(12,299.26)=1.93$, $p<.05$, i karaktera oca, Wilks' Lambda a iznosi .80, $F(9,277.60)=2.93$, $p<.05$. Rezultati univarijantne analize varijanse (ANOVA) ukazuju da se grupe razlikuju na sledećim dimenzijama ličnosti oca: Izbegavanje opasnosti - HA, Zavisnost od nagrade - RD, Perzistencija - P, Samousmerenost - SD, pri čemu su ove razlike značajne na nivou $p<.05$ relativno malog intenziteta (Tabela 1).

Tabela 1. Razlike među grupama u odnosu na dimenzije ličnosti očeva

	„Internet zavisnost“		Socijalizovani poremećaj ponašanja		Zloupotreba supstanci		Opšta populacija		F	df _b	df _w	p	η ₂
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD					
NS	97.10	12.68	97.43	14.23	96.13	9.85	96.33	14.77	0.07	3	116	.977	.00
HA	93.47	10.04	89.00	13.47	95.60	10.92	87.90	12.01	2.92	3	116	.037	.07
RD	101.27	14.50	102.40	8.83	94.80	10.01	97.20	11.60	2.87	3	116	.039	.07
P	123.30	15.40	122.50	13.88	114.90	17.00	114.60	16.26	2.72	3	116	.048	.07
SD	142.50	16.70	138.57	11.72	150.53	16.16	142.30	17.72	3.08	3	116	.030	.07
C	133.50	14.85	134.97	11.33	131.47	12.90	129.93	14.54	0.81	3	116	.490	.02
ST	74.47	12.79	70.50	11.40	68.33	17.60	66.00	12.90	2.02	3	116	.115	.05

Analiza ličnosti majke, na osnovu multiple analize varijanse (MANOVA), ukazuje da se majke adolescenata iz navedenih grupa uzorka statistički značajno razlikuju na dimenzijama temperamenta, Wilks' Lambda iznosi .88, $F(12,296.16)=1.15$, $p<.05$, kao i karaktera, Wilks' Lambda iznosi .83, $F(9,277.59)=2.38$, $p<.05$. Rezultati univarijantne analize varijanse (ANOVA) pokazuju da se grupe majki ne razlikuju na

pojedinačnim dimenzijama temperamenta, dok na dimenzijama karaktera statistički značajna razlika postoji samo na dimenziji Kooperativnost (Tabela 2).

Tabela 2. Razlike među grupama u odnosu na dimenzije ličnosti majki

	„Internet zavisnost“		Socijalizovani poremećaj ponašanja		Zloupotreba supstanci		Opšta populacija		F	df _b	df _w	p	η ₂
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD					
NS	97.87	11.33	95.50	11.63	96.27	11.91	91.33	11.40	1.63	3	116	.185	.04
HA	94.30	10.95	91.17	16.21	92.30	15.01	92.27	11.59	.22	3	116	.881	.01
RD	103.13	15.01	108.20	15.15	104.97	10.27	101.53	8.44	1.97	3	116	.122	.05
P	118.48	18.33	122.20	13.16	118.20	13.90	116.97	14.95	.66	3	116	.577	.02
SD	143.77	19.71	138.87	8.97	147.53	17.89	147.20	17.19	1.80	3	116	.15	.04
C	130.73	17.33	137.07	11.99	141.20	13.90	136.50	13.48	2.72	3	116	.05	.07
ST	75.40	12.84	71.67	9.93	69.87	12.01	68.00	10.87	2.27	3	116	.08	.06

Kada se procenjuje porodično funkcionisanje, rezultati multiple analize varijanse (MANOVA) ukazuju da postoji statistički značajna razlika između grupa u pogledu dimenzija porodičnog funkcionisanja procenjenog od strane oca, Wilks' Lambda iznosi .44, $F(24,313.83)=4.27$, $p<.001$. Univarijantna analiza varijanse (ANOVA) pokazuje da se grupe razlikuju na skoro svim dimenzijama porodičnog funkcionisanja procenjenim od strane oca, osim na dimenziji Upletenosti i Rigidnosti (Tabela 3).

Tabela 3. Razlike među grupama u odnosu na dimenzije porodičnog funkcionisanja procenjene od strane očeva

	„Internet zavisnost“		Socijalizovan poremećaj ponašanja		Zloupotreba supstanci		Opšta populacija		F	df _b	df _w	p	η ₂
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD					
KOH	25.93	3.91	27.40	2.51	23.67	3.98	30.60	3.58	20.19	3	115	.000	.35
FLEKS	23.93	3.99	26.03	2.09	23.90	2.83	27.17	2.64	8.89	3	115	.000	.19
NKLJ	19.34	3.63	18.23	2.61	18.43	4.05	15.77	3.35	5.86	3	115	.001	.13
UMR	17.66	4.24	16.97	2.88	16.30	3.14	16.47	3.95	.84	3	115	.472	.02
RIG	17.93	4.16	17.70	3.01	18.97	2.83	20.00	4.08	2.62	3	115	.054	.06
HTČ	17.14	3.54	15.97	3.41	15.87	2.96	13.87	4.72	3.96	3	115	.010	.09
KOM	35.86	7.49	37.57	4.02	34.67	4.87	41.90	6.24	8.94	3	115	.000	.19
ZAD	32.69	7.72	34.10	5.47	32.13	6.30	41.90	6.28	14.66	3	115	.000	.28

Takođe, rezultati multiple analize varijanse ukazuju da postoji statistički značajna razlika između ispitanih grupa u pogledu dimenzija porodičnog funkcionisanja procenjenog i od strane majke, Wilks' Lambda iznosi .53, $F(24,313.83)=3.07$, $p<.001$. Rezultati univarijantne analize varijanse (ANOVA) pokazuje da se grupe razlikuju

na sledećim dimenzijama porodičnog funkcionisanja procenjenim od strane majke: Kohezija, Fleksibilnost, Neuključenost, Komunikacija i Zadovoljstvo (Tabela 4).

Tabela 4. Razlike među grupama u odnosu na dimenzije porodičnog funkcionisanja procenjene od strane majke

	„Internet zavisnost“		Socijalizovan poremećaj ponašanja		Zloupotreba supstanci		Opšta populacija		F	df _b	df _w	P	η ₂
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD					
KOH	27.31	4.01	27.30	3.54	26.27	4.53	31.57	2.39	12.15	3	115	.000	.24
FLEKS	24.79	3.20	24.57	2.66	25.67	2.41	26.73	3.60	3.21	3	115	.026	.08
NKLJ	18.38	4.86	19.60	3.93	17.67	3.00	15.40	3.07	6.54	3	115	.000	.15
UMR	17.07	3.84	18.00	3.94	15.97	4.34	15.97	3.59	1.86	3	115	.140	.05
RIG	18.69	4.06	17.87	3.03	18.33	1.67	19.07	4.34	.67	3	115	.575	.02
HTČ	17.24	2.67	17.40	2.66	16.87	3.13	15.03	5.73	2.50	3	115	.063	.06
KOM	38.38	5.70	36.87	5.69	37.53	3.77	43.07	4.70	9.36	3	115	.000	.20
ZAD	35.24	6.85	33.50	6.54	32.37	5.12	40.87	6.10	11.18	3	115	.000	.23

Diskusija

U psihoanalitičkoj i psihološkoj literaturi odavno je prepoznat značaj ličnosti roditelja za razvoj i psihopatologiju njihove dece. Rezultati našeg istraživanja pokazali su da ličnost očeva adolescenata "internet zavisnika", karakteriše nešto izraženija Perzistencija i Self-transcendencija u odnosu na ostale kliničke grupe i grupu opšte populacije. Osobe koje karakteriše povišena Perzistencija, opisuju se kao uporne, ambiciozne, kritične i nezavisne, istrajne u svojim nastojanjima uprkos spoljašnjim preprekama i frustracijama, što u osnovi predstavlja pozitivnu sklonost. Ipak ako je prenaglašena, ova karakteristika se ispoljava kao posvećenost svojim ambicijama i radoholičarska preokupiranost, što se može odraziti i na izvesnu nedostupnost za druge i netolerantnost prema drugima koji su manje istrajni i ambiciozni. Prethodna istaživanja su pokazala da upravo adolescentne "internet zavisnike" karakteriše niska istrajnost, niski skorovi na Perzistenciji (Dukanac, et al 2015), što može remetiti njihov odnos i međusobno razumevanje.

Kada se uzme u obzir i nešto izraženija Self-transcendencija ovih očeva, koja u svom negativnom aspektu može da ukazuje i na sklonost neobičnim ili čudnim uverenjima koja se sreću kod osoba sa teškoćama u proceni realnosti (Džamonja, Ignjatović, 1999), nedostupnost očeva se još više potencira. Adolescenti očevu nedostupnost, mogu razumeti kao odsustvo podrške, zbog čega svoj adolescentsni bunt pretvaraju u sopstvenu nedostupnost. Za razliku od očeva, koji su ambiciozno posvećeni svom poslu, oni postaju nedostupni kroz virtualni „sajber prostor“. Kako je kod ovih mladih osoba Perzistencija niska, nasuprot visoko izraženoj kod njihovih očeva, ovaj kontrast može produbljivati subjektivni doživljaj različitosti „dva sveta“ koji se međusobno ne razumeju. Tako očeva nedostupnost, predstavlja "kanal" ka

strukturisanju adolescentne "internet zavisnosti". Za razliku od njih, očevi druge dve kliničke grupe našeg uzorka, strukturiraju drugačiji "kanal" za patologiju svojih adolescenata. Generalno gledano, očevi ovih kliničkih grupa (Socijalizovani poremećaj ponašanja i Zavisnost od psihoaktivnih supstanci) predstavljaju slabe tačke oslonca za pravilan psihološki razvoj svje dece adolescentnog uzrasta.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su, neočekivano, da ličnost majke ima manji uticaj na razvoj patologije adolescenata i posledično malu razliku ličnosti majke među grupama. Na osnovu analiza varijanse, dobijena je razlika samo na dimenziji karaktera Kooperativnosti. Majke internet zavisnika najmanje su kooperativne. Osim toga, iako ne statistički značajno, ove majke imaju više skorove na NS i HA u odnosu na druge kliničke grupe. To ukazuje na njihovu impulsivnost, težnju ka promeni i novim iskustvima, uz istovremeno povišenu opreznost od novina, što ih može dovesti u interni konflikt. Ovako izdiferencirane personalne karakteristike mogu strukturisati smanjenu dostupnost i nedovoljno pružanje podrške adolescentima.

Porodično funkcionisanje, udruženo sa pojedinačnim uticajem ličnosti roditelja, kreira atmosferu u kojoj mlada osoba raste i oblikuje svoje navike, ponašanja i patologiju. Postoji izvesna usglašenost u neadekvatnom porodičnom funkcionisanju oba roditelja svih kliničkih grupa adolescenata. Oba roditelja sve tri kliničke grupe procenjuju da su Kohezivnost, Komunikativnost i Zadovoljstvo, kao dobri aspekti porodičnog funkcionisanja, nisko izraženi, a Neuključenost, kao jedan od loših aspekata porodičnog funkcionisanja, visoko izražen. Preciznije rečeno, roditelji adolescenata sa izraženom psihopatologijom, svoje porodice procenjuju kao emocionalno udaljene, sa malo zajedničkih aktivnosti između članova, odvojenim provođenjem vremena i bez mogućnosti da se jedni drugima obrate za pomoć. U ovakvim porodicama individualnost i nezavisnost se obično visoko vrednuju, ali to povećava otuđenost i razdvojenost među njenim članovima tako da „svako gleda svoja posla“. Ipak, specifične razlike između kliničkih grupa, mogu predstavljati "usmerenje" ka razvoju određene psihopatologije adolescenata.

Očevi adolescenata "internet zavisnika" su najpesimističniji u proceni svojih porodica. Sve dimenzije pozitivnog porodičnog funkcionisanja – Kohezivnost, Fleksibilnost, Komunikacija i Zadovoljstvo, nisko su procenjene. Dve od četiri dimezije negativnog porodičnog funkcionisanja – Neuključenost i Haotičnost, visoko su izražene. Njihovo roditeljstvo ima karakteristike i Nezainteresovanog i Odbacujućeg stila. Majke adolescenata "internet zavisnika" su za nijansu blaže u proceni svojih porodica. Tri od četiri aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja su nisko izražene – Kohezivnost, Komunikacija i Zadovoljstvo. Za četvrti aspekt dobrog porodičnog funkcionisanja – Fleksibilnost – majke smatraju da je neznatno smanjena. Verovatno zato i ne ističu negativan aspekt ove dimezije-haotičnosti kao značajan, već samo dimeziju Neuključenosti kao loš aspekt porodičnog funkcionisanja. Zbog toga njihovo roditeljstvo ima karakteristike Nezainteresovanog stila.

Roditelji druge dve kliničke grupe našeg uzorka, generalno imaju optimističnije sagledavanje svojih porodica i blaže karakteristike roditeljskog stila. Roditelji adolescenata sa socijalizovanim poremećajem ponašanja imaju različite procene porodičnog funkcionisanja u odnosu na procene roditelja sa internet zavisnošću.

Očevi adolescenta sa socijalizovanim poremećajem ponašanja imaju iste procene kao majke adolescenta sa internet zavisnošću, a majke adolescenta sa socijalizovanim poremećajem ponašanja nalikuju očevima adolescenta sa internet zavisnošću. Roditeljstvo adolescenta sa socijalizovanim poremećajem ponašanja ima karakteristike Nezainteresovanog stila. Roditelji adolescenta sa zloupotrebom PAS-a mnogo su blaži i optimističniji u svojim procenama i od roditelja adolescenta sa internet zavisnošću, ali i od roditelja adolescenta sa socijalizovanim poremećajem ponašanja. Iako njihovo roditeljstvo ima pomešane karakteristike Nezainteresovanog i Demokratičnog stila, ovaj optimizam se pre može proceniti kao nerealan, a njihova popustljivost kao nesposobnost da postave adekvatne granice, neophodne u ovom razvojnom periodu.

Ograničenja

Bilo bi važno da provera rezultata bude sprovedena na većem uzorku i iz različitih sredina (kako gradskih, tako i ruralnih). Veći uzorak dao bi preciznije epidemiološke podatke. Takođe bi bilo interesantno pratiti razlike adolescenta iz strukturno celovitih i nepotpunih porodica.

Zaključak

Dobijeni rezultati ukazuju da postoji jedna bazični specifični oblik dezangažovanog roditeljskog stila kod svih kliničkih grupa koje su ispitivane. Iz tog bazičnog dezangažovanog stila, daljom nadogradnjom specifičnih personalnih karakteristika roditelja i adolescenta, ali i poremećaja porodičnog funkcionisanja, nastaju različite manifestacije adolescentne psihopatologije. S jedne strane ovo nam potvrđuje da je "internet zavisnost" vid patologije, a ne novi stil životnog funkcionisanja, kako neki autori pokušavaju da objasne. Njegova patologija ogleda se i u specifičnim personalno-porodičnim karakteristikama iz kojih se poremećaj strukturira. S druge strane, s obzirom na različitost u pojedinim i roditeljskim personalnim i porodičnim karakteristikama izvesno je da razumevanje "internet zavisnosti" možda ide u pravcu nove nozološke kategorije, koja ima i elemente poremećaja ponašanja i elementi bolesti zavisnosti, ali i ozbiljniju patologiju od obe navedene kategorije. Personalne karakteristike očeva „internet zavisnika“ strukturiraju nedostupnost njihovoj deci adolescentnog uzrasta, koja se javlja kao „kanal“ ka strukturisanju ovog vida psihopatologije. Personalne karakteristike majki „internet zavisnika“ karakteriše niska koopertivnost i interni konflikt između impulsivnosti i težnje ka promenama s jedne strane i povišene opreznosti s druge strane, što takođe smanjuje dostupnost i podršku njihovoj deci adolescentnog uzrasta. Pomenuti konflikt kod majki produbljuje se u adolescentnom uzrastu njihove dece i dostiže statističku značajnost. Roditelji internet zavisnika svoje porodične odnose procenjuju najpesimističnije od svih ispitivanih grupa. Njihov roditeljski stil je Nezainteresovan i Odbacujući.

Uprkos ograničenju istraživanja, dobijeni rezultati mogu biti značajni kao polazna osnova za dalja istraživanja, planiranje programa tretmana i osmišljavanje adekvatnijih preventivnih sadržaja. Rezultati istraživanja, takođe, impliciraju na neophodnost pravilnog sagledavanja porodične dinamike i neophodnost angažovanja

zdravih porodičnih resursa u tretman bilo sistemskom, KBT ili psihodinamskom psihoterapijom. I na kraju, mada ništa manje bitno, ovi nalazi mogu imati značajnu ulogu u koncipiranju preventivnih programa usmerenih na razvoj roditeljskih i interpersonalnih veština i veština emocionalne regulacije.

Literatura:

Cloninger, C.R., Przybeck, T. R., Svrakic, D. M., Wetzel, R. D. (1994). *Manual of Temperament and Character Inventory (TCI): A Guide to its Development and Use*. St. Louis, Washington University.

Cloninger, R., Przybeck, T., Svrakic, D., Wetzel, R. (1999). *The Temperament and Character Inventory – revisited (for evaluation purpose only)*. St. Louis, WA: Washington University.

Ćerković, N. (2011). *Afektivno vezivanje članova porodice, porodično funkcionisanje i psihičke teškoće dece*. Master rad. Beograd, Filozofski fakultet.

Dukanac, V. (2013). *Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem*. Doktorska disertacija. Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Dukanac, V., Džamonj Ignjatović, T., Milanović, M., Popović Čitić, B. (2015). *Porodični i personalni faktori rizika za razvoj zavisnosti od interneta kod adolescenata*. *Psihološka istraživanja*, 18, 165-180, 2015.

Džamonja Ignjatović, T. (1999). *Psihodijagnostika i savremeni modeli ličnosti*, Beograd, Zadužbina Andrejević.

Evren, C., Dalbudak, E., Evren, B., Demirci, A.C. (2014). *High risk of internet addiction and its relationship with lifetime substance use, psychological and behavioral problems among 10th grade adolescents*. *Psychiatria Danubina*, 26(4), 330-339.

Elder, G., Van Nguyen, J., Caspi, A. (1985). *Linking Family Hardship to Children's Lives*. *Child Dev* 56, 361-75.

Hinić, D. (2011). *Problems with 'internet addiction' diagnosis and classification*. *Psychiatria Danubina*, 23(2), 145–151.

Kondić, K. (1984) *Povezanost dečijih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja*. *Psihološka istraživanja*, 3, 294-370.

Mike, Z.Y., Jing, H., Deborah, M.K., Kaichung, P. (2014). *The Influence of Personality, Parental Behaviors and Self-Esteem on Internet Addiction: A Study of Chinese College Students*. *Cyberpsychol, Behavior, and Social Networking*, 17 (2), 104-110.

Olson, D. Gorall, D. Tiesel, J. (2006). *FACES IV package - Administration Manual*. Minneapolis, MN; Life Innovations.

Olson, D. (2011). *FACES IV and the Circumplex model: Validation study*. Journal of Marital & Family Therapy, 3, 64-80.

Park, S.K., Kim, J.I., Čo, C.B. (2008). *Prevalence of internet addiction and correlations with family factors among south Korean adolescents*. Adolescence, 43 (172), 895-909.

Popović-Čitić, B., Marković, M., Popović, V. (2012). *Zavisnost od interneta – aktuelna saznanja*. In B. Kordić, A. Kovačević, B. Banović B (Eds.), Reagovanje na bezbednosne rizike u obrazovno-vaspitnim ustanovama. (pp. 261-271). Beograd, Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu.

Ranković, N. (2012). *Porodično funkcionisanje i partnerska vezanost adolescenata*. Master rad. Beograd, Filozofski fakultet.

Shapira, N.A., Lessig, M.C., Goldsmith, T.D., Szabo, S.T., Lazoritz, M., Gold, M.S. (2003). *Problematic Internet use: proposed classification and diagnostic criteria*. Depress Anxiety, 17(4), 207-16.

Şenormancı, O., Konkan, R., Güçlü, O., Şenormancı, G. (2014). *Depression, loneliness, anger behaviours and interpersonal relationship styles in male patients admitted to internet addiction outpatient clinic in turkey*. Psychiatria Danubina, 26(1), 39-45.

Svetska zdravstvena organizacija. (1992). *MKB-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja*. Belgrade, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Tadić, N. (2006) *Psihijatrija detinjstva i mladosti*. Beograd, Naučna KMD.

Vukov, M. (1994.) *Život na klackalici*. In M. Vukov (Eds.), *Putevi i stranputice porodice* (pp.42-54). Beograd, GIP: „Kultura“.

Wartberg, L., Kammerl, R., Rosenkranz, M., Hirschhauser, L., Hein, S., Schwinge, C., Petersn, K.U., Thomasius, R. (2014). *The Interdependence of Family Functioning and Problematic Internet Use in a Representative Quota Sample of Adolescents*. Cyberpsychol, Behavior, and Social Networking, 17(1), 14-19.

Xiuqin, H., Huimin, Z., Mengchen, L., Jinan, W., Ying, Z., Ran, T. (2010). *Mental Health, personality, and parental Rearing Styles of Adolescents with Internet Addiction Disorder*. Cyberpsychol, Behavior, and Social Networking, 13(4), 401-7.

Young, K.S. (2008). *Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder*. Cyberpsychol Behav, 1(3), 237-44.

Yen, J.Y., Yen, C.F., Chen, C.C., Chen, S.H., Ko, C.H. (2007). *Family Factors of Internet Addiction and Substance Use Experience in Taiwanese Adolescents*. Cyberpsychol Behavior, 10(3), 323-9.14.

Yan, W., Li, Y., Sui, N. (2013). *The relationship between Recent Stressful Life Events, Personality Traits, Perceived Family Functioning and Internet Addiction among College Students*. An Interaction of Life with Psychoticism, 30(3), 11-15

Vesna Dukanac
Tamara Džamonja Ignjatović
Branislava Popović Ćitić

FAMILY OF ADOLESCENT “INTERNET ADDICTS”

Summary: Although new systems of mental illnesses classification do not define « Internet addiction disorder » precisely, the latest researches confirm the need to single out this phenomenon as a special nosological category. In order to understand this phenomenon in a better way, it is essential to examine unique characteristics of the family surroundings in which these adolescents have been brought up. In this work we analyse the parents' personalities and the functioning of nuclear families of those adolescents who were noticed to face the problem of « Internet addiction disorder » comparing them to parents and family functioning of adolescents who showed other forms of adolescent pathology. The sample consists of 120 couples of parents divided in 4 groups of 30 couples of parents whose adolescent children had problems with Internet addiction, a socialized conduct disorder and the abuse of psychoactive substances, while the fourth group consists of parents whose adolescent children do not exhibit psychopathology. In our research we used Cloninger's adult personality test i.e. Temperament and Character Inventory Revisited (TCI-R) to examine the parents' personalities as well as Olson's Circumplex Model: Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale (FACESIV) to examine family functioning. The obtained results represent the foundation for both essential understanding of this phenomenon and designing treatment programmes directed towards the improvement of family functioning.

Key words : *Internet addiction problem*

doc dr Neda Milošević
Visoka škola socijalnog rada

364-785
364.4-056.26/36
Originalni naučni rad

ZA I PROTIV SOCIJALNOG MODELA OMETENOSTI

Apstrakt: Socijalni model ometenosti u osnovi svog začeca kao revolucionalan, kritički orjentisan, holističan ne tako često i dogmatičan, nije ostavljao puno prostora za kritičku analizu. U odnosu na fokus medicinskog modela koji kritikuje, kao što su razmatranja deficita funkcionalnih, fizioloških i kognitivnih sposobnosti pojedinca, on za svoj primarni fokus uzima razmatranje sposobnosti društva da sistemski ugnjetava i diskriminiše osobe sa ometenošću, kao i negativne društvene stavove na koje nailaze osobe sa ometenošću tokom njihovog svakodnevnog života Ometenost se nalazi u širem, spoljnom okruženju i ne objašnjava se kao posledica fizičkog i/ili kognitivnog deficita pojedinca već kao posledica društvenog proizvoda/propusta da se obezbede adekvatne i odgovarajuće usluge osobama sa ometenošću. Socijalni model kao takav ima svoje prednosti i nedostatke. U ovom radu biće sažeta razmatranja pristalica i kritičara kao i to koje su široko rasprostranjene prednosti ali i slabosti socijalnog modela ometenosti.
Ključne reči: *socijalni model ometenosti, pristalice, kritika*

Uvod

Od kada se pojavio još pre pola veka, socijalni model ometenosti bio je usmeren ka menjanju teorije i prakse dovodeći do korenitih promena u shvatanju ometenosti. Dok medicinski model pristupa ometenosti kao problemu koji zahteva medicinsku intervenciju socijalni model smatra da je ometenost, pre svega, politički problem (Silvers, 2010). Sagledavajući ometenost kao društveno-kulturni, a ne biološki konstrukt Harlan Han navodi: "Neuspeh strukture socijalnog okruženja da se prilagodi potrebama i težnjama građana sa ometenošću veća je od nemogućnosti pojedinca sa ometenošću da se prilagodi zahtevima sredine" (Hahn, 1986 prema Lang, 2001). U socijalnom modelu ometenost je socijalno definisana i tretira se kao socijalno proizveden problem (Radoman, 2009).

Za...

Krajem 20. veka (naročito 90-ih godina), obrazovane osobe sa ometenošću, njihova udruženja kao i udruženja roditelja dece sa ometenošću, svojim društvenim angažmanom i kritikom dotadašnje prakse, koja postepeno prerasta u organizovani pokret za ljudska prava osoba sa ometenošću, presudno utiču na oblikovanje novog pristupa ometenosti. Nastupila je jedna potpuno revolucionarna epoha u definisanju i karakterisanju invalidnosti, u okviru koje se invalidnost definiše kao socijalna patologija. Uvode se novi termini i definicije ometenosti (disability). Jedna od njih definiše ometenost kao nepogodnost ili ograničenje aktivnosti uzrokovano savremenom organizacijom društva koje ne obraća pažnju ili je obraća veoma malo na ljude koji imaju oštećenje (impairment), vršeći njihovu ekskluziju iz glavnih tokova (mainstream) društvenih aktivnosti (Oliver, 1996).

Dakle, razvija se potpuno novi pogled – socijalni model koji posmatra invalidnost, ne kao bitnu karakteristiku ličnosti, već kao produkt socijalnog konteksta i okoline u kojoj se osoba nalazi, računajući i njenu fizičku strukturu, dizajn objekata, transport i sl. Prema Nagiju, začetniku ovog modela invaliditet predstavlja ograničenja individue u ispunjavanju socijalno određenih uloga unutar fizičke i sociokulturne sredine (Nagi, 1991). Rešenje problema podrazumeva socijalnu akciju u smislu adaptacije sredine koja bi osobama sa invaliditetom omogućila puno učešće u svim aspektima društvenog života (Aylward prema Petrović, 2005).

Socijalni model ometenosti premešta fokus sa individue kao izvor problema na društvo i njegove institucije. Ukazuje da društvo koje je podešeno potrebama većinske populacije, bez ometenosti, zanemaruje potrebe osoba sa ometenošću i stvara socijalne prepreke/barijere za osobe sa ometenošću. Prepreke koje društvo postavlja mogu se podeliti na tri kategorije: fizičke, komunikativne i mentalne. Takođe, prepreke u društvu mogu se klasifikovati i na subjektivne (mentalne prepreke) i objektivne (fizičke i komunikativne). Ove prepreke dovode do ekskluzije osoba sa ometenošću iz društva, onemogućavajući im aktivnu participaciju u raznim sferama od obrazovanja i zapošljavanja do sportskih, kulturnih i religioznih sadržaja. Prepreke stvaraju nemogućnost da se preuzmu uobičajene socijalne uloge koja se nadovezuje na nemogućnost učestvovanja u socijalnim aktivnostima (Radoman, 2009).

U srcu društvenog razumevanja ometenosti je tvrdnja da su ljudi sa oštećenjem pogođeni socijalnim barijerama okoline, kao što su nepristupačne zgrade i transport, diskriminirajući stavovi i negativni kulturni stereotipi. Važno je navesti da zagovornici socijalnog modela žele da naglase da koreni diskriminacije leže ne samo u individualnim predrasudama, iako je to najočiglednije, već pre u socijalnim strukturama. Institucionalna diskriminacija je evidentna kada se politika i aktivnosti svih tipova organizacija svode na nejednakost osoba sa invaliditetom i onih bez (McLean & Williamson, 2007).

Socijalni model koji ometenost predstavlja kao socijalno kreiran problem, posebno naglašava prisutnost diskriminatornog ponašanja koje je uslovljeno negativnim stavovima. Struktura stavova je uvek, u određenoj meri, zavisna i od socio-kulturnog, ekonomskog i političkog diskursa, kao i od demografskih

karakteristika pojedinca kao što su nivo obrazovanja, pol, uzrast i sl. (Hižman i dr., 2008). Kvalitet stavova koje jedno društvo ima prema osobama sa intelektualnom ometenošću može u značajnoj meri, pored ostalih faktora, odrediti obeležja socijalne uloge koju će ta osoba imati u budućnosti (Milačić-Vidojević i dr., 2010). Kao jedan od načina promene negativnih stavova prema osobama sa invaliditetom nudi se program inkluzije – ranog uključivanja dece sa ometenošću u redovan sistem vaspitanja i obrazovanja. Takva praksa pokazala je da se takvom interakcijom stiču pozitivna iskustva. Kako se stavovi stiču kroz direktno ili indirektno iskustvo, interakciju i događaje vezane uz osobe sa ometenošću, to nas vodi i stvaranju pozitivnih stavova prema osobama sa ometenošću, što i jeste cilj socijalnog modela ometenosti.

Socijalni model ističe da bez obzira na političke, ekonomske i verske karakteristike društva u kome žive osobe sa ometenošću, one su predmet ugnjetavanja i negativnih društvenih stavova, što neizbežno umanjuje njihovu ličnost i status kao punopravne građane. Ugnjetavanje dovodi do stvaranje tzv. „lažne svesti“ pri čemu i same osobe sa ometenošću počinju da veruju da su manje sposobne od drugih „...sprečavanjem osoba sa invaliditetom da prepoznaju svoje stvarne potrebe, mogućnosti...“ (Charlton, 1998. prema Lang, 2001). Ukazivanjem na najvažnije karakteristike društva, kao političko sredstvo, on teži jednom cilju, a to je da se osobama sa invaliditetom obezbedi status punog građanstva u savremenom društvu.

Promene u savremenom društvu, naročito poslednjih trideset godina, poput globalizacije, ali i nove spoznaje u društvenim naukama o mogućnostima osoba s invaliditetom, uticale su na promenu stavova prema osobama s invaliditetom i stvaranje novih uslova za poboljšanje njihovog položaja u društvu. Prišlin (1991; prema Pennington, 1997) navodi da sastavni deo kroz interakciju sa socijalnom okolinom, a da društveni običaji i kulturne norme igraju važnu ulogu u određivanju naših stavova (Hižman i dr., 2008).

Oliver tvrdi da je geneza socijalnog modela ometenosti odbacivanje osnovnih koncepata na kojima se zasniva individualni model, kao i da je model uprkos nekoliko kritika od strane samih osoba sa ometenošću i dalje vredan u predstavljanju pogleda osoba sa ometenošću. Socijalni model ima prvenstveno za cilj da dekonstruiše i suzbije individualni model ometenosti iz perspektive iskustva i razumevanja od strane osoba sa ometenošću. On se takođe bavi pitanjima marginalizacije, represije i diskriminacije dok pokušava da ukloni onemogućavajuće barijere koje proizvode hegemonističke društvene i kulturne institucije. Takođe on ističe da socijalni model ne može objasniti sve aspekte ometenosti (Oliver 1996, prema Terzi, 2004).

Takođe, važno je naglasiti da je teorija valorizacije društvene uloge jedna od vodećih u osmišljavanju koncepcije delovanja sadašnjeg socijalnog modela ometenosti. Volfensberger među prvima ukazuje na osobe koje su društveno devalvirane i na one koje su u riziku da to postanu. Takođe, među prvima i daje mehanizme za otklanjanje društveno pripisanih devalviranih uloga.

Protiv...

Jedna od glavnih kritika socijalnog modela je ta da nije uspeo da objasni

negativnu konotaciju pojma „oštećenje“. Svejn i Frenč, tvrde da socijalni model razdvaja oštećenje od invalidnosti, kao i da model umesto da se direktno suoči sa problemima i negativnim konotacijama koje proizilaze iz oštećenja, on uvodi neodrživu podelu između tela i kulture, oštećenja i invalidnosti (Swain & French, 2000). To znači da socijalni model daje prioritet socio-političkim aspektima invalidnosti nad iskustvenim karakteristikama oštećenja (McLean & Williamson, 2007).

Ovaj propust u socijalnom modelu doveo je do apela u zajednici osoba sa ometenošću za objavljivanjem što više konkretnih iskustava. Shodno ovome, Krou želi da istakne da se teškoće sa kojima se ove osobe susreću mogu rešiti samo ako se njihovim negativnim iskustvima pokloni adekvatna pažnja. Ona navodi: „...naša kritika medicinskog modela ometenosti učinila nas je vrlo opreznim u pristupanju konstruktivnom „oštećenju“. Ovo ćutanje nas sprečava da se efikasno bavimo teškim aspektima oštećenja. Mnogi od nas ostaju frustrirani i demoralisani od bola, umora, depresije i hronične bolesti, uključujući i način na koji nas sprečavaju u ostvarivanju našeg potencijala protiv invaliditeta (naše iskustvo isključenosti i diskriminacije), mnoge od nas je strah za budućnost sa progresivnim ili dodatnim oštećenjima, žalimo za prošlim aktivnostima koje više nisu moguće za nas, mi se plašimo da možemo umreti rano ili da je samoubistvo, možda naša jedina opcija, očajnički tražimo neke efikasne medicinske intervencije, osećamo se ambivalentno o mogućnostima naše dece koja imaju oštećenje i motivisani smo da radimo na prevenciji oštećenja. Ali naše ćutanje o oštećenju je napravilo od ovih stvari mnoge tabue i stvorilo potpuno novu seriju ograničenja u našem samoodređenju...“ (Crow, 1992).

Kao odgovor na takve probleme Oliver (1996) smatra da ovo poricanje bola koje oštećenje pravi, u stvarnosti nije poricanje svega. Umesto toga to je pragmatičan pokušaj da se identifikuju i reše problemi koji se mogu menjati putem kolektivne akcije, a ne medicinskog ili drugog profesionalnog tretmana. To je, kako navode Krou i drugi, neuspeh socijalnog modela da prizna legitimnost iskustvenih posledica oštećenja (Barnes & Mercer, 1996; Crow, 1992). Međutim, taj propust je deo napora da se reše društveno-politička pitanja kao što su pravda i diskriminacija, pre nego problem u vezi sa ličnim ograničenjima oštećenja, koji su mnogo teži za promeniti (Barnes & Mercer, 1996; Crow, 1992).

Oliver priznaje da se socijalni model ne suočava sa ličnim ograničenjima oštećenja, već samo sa socijalnim barijerama invalidnosti. Upravo je negativna posledica oštećenja uticaj koji ono može imati na telesno iskustvo pojedinca, koje treba da bude jezgro ispravno donešenih važnih odluka (Oliver, 1996).

Iako je potrebno da se eliminiše uticaj društvene diskriminacije osoba sa invaliditetom u kliničkim odlukama kao i u drugim oblastima, od najveće važnosti je da fokus tradicionalne formulacije socijalnog modela može da ugrozi mogućnost na puno uvažavanje pitanja koja bi trebala da budu osnov za ove oblasti, naime, na procenu stvarnog ili potencijalnog uticaja oštećenja na ličnost (McLean & Williamson, 2007).

Takođe, tvrdi se da se socijalni model ne distancira dovoljno od „tragičnog“ pogleda na invalidnost koji vidi osobe sa invaliditetom kao zavisne i kao pojedince koji se nalaze na marginama društva. Ovo sugeriše da uprkos naporima pobornika

socijalnog modela da se odmaknu od ideje da je invalidnost lična tragedija, ona ipak nije u potpunosti predstavljena u pozitivnom svetlu u ovom modelu. Kao što Svejn i Frenč ističu to je zato što prebacivanje krivice za takve probleme ne deluje kao katalizator pozitivnije procene osoba sa invaliditetom (Swain & French prema Mclean & Williamson, 2007). Slično tome, Anita Silvers (1998) se suprotstavila pokušaju da se zaštite interesi osoba sa invaliditetom kroz njihovu prezentaciju kao društvene manjine čija prava treba zaštititi. Ona objašnjava probleme sa ovim pristupom ovako: "karakterisanje grupe kao osetljive dodatno izoluje svoje članove od drugih u društvu. Na taj način naglašava njihove navodne slabosti, što postaje razlog negacije njihove sposobnosti i prava na punu socijalnu participaciju. Moramo pažljivo izbeći stereotipe i predrasude u njima prilikom opisivanja ovih osoba kao slabijih" (Silvers, 1998 prema Mclean & Williamson, 2007).

Hjuz i Peterson (Hughes and Paterson, 1997) kritikuju socijalni model što ne prepušta „telo i oštećenje“ bio-medicinskim naukama (Lang, 2001), iako ih jasno definiše kao problem koji nije društveno proizveden – znači nije invalidnost!?

Dženi Moris (Jenny Morris, 1991) tvrdi da socijalni model efektivno poriče činjenicu da fizičke i emocionalne boli i patnje, koje su iskusile osobe sa ometenošću, zbog oštećenja ima uticaj na njihov svakodnevni život. To tvrdi i Liz Krou (Crow, 1992) navodeći: „Oštećenja kao što su bol i hronične bolesti mogu smanjiti aktivnosti pojedinca toliko da ograničenje spoljašnjeg sveta postaje nevažno...za mnoge osobe sa ometenošću lična borba sa oštećenjem će nastaviti da postoji i kada barijere više ne budu postojale“ (Lang, 2001). Ove autorke posebno kritikuju socijalni model zbog minimalizacije medicinskog značaja u tretmanu osoba sa ometenošću.

Nedostaci socijalnog modela mogu se tražiti u preteranoj sociologizaciji ometenosti pri čemu se gubi iz vida biološka i donekle psihološka komponenta ometenosti, ali se ova sociologizacija tumači kao preterano pojačana reakcija na nedostatke tradicionalnog pristupa i prakse koja u svom fokusu ima dominantno biološke aspekte ometenosti (Radoman, 2009).

Socijalni model ometenosti kritikuje se i zbog preterane fokusacije na iskustva osoba sa telesnom ometenošću i zanemarivanja osoba sa intelektualnom ometenošću (Tregaskis, 2004).

Zaključak

Društvene teorije se obično razvijaju da omoguće jasnije razumevanje društvene situacije ili problema. Socijalni model u raznim oblicima je trenutno dominantan model u istraživanju ometenosti, obračavajući pažnju na ometenost iz društveno-političkog okvira koji se oslanja na značajne perspektive "socijalnih konstrukcionista" (Dewsborg et al, 2004). Iako je nekada nejasan kao model, on je danas ipak standard za učenje u oblasti ometenosti (Samaha, 2007).

Umesto pristalica i protivnika socijalnog modela ometenosti treba da govorimo

o prednostima i njegovim nedostacima. Prednosti "velike ideje" pokreta osoba sa ometenošću su mnogobrojne. Sama činjenica da je takav pokret doprineo stvaranju novih zakona, pravilnika, uopšte dokumenata koji obezbeđuju da osobe sa ometenošću budu ravnopravni građani sopstvenog društva, pružaju nadu da će se i kulturološki kreirani stavovi izmeniti i voditi nekoj novoj kulturi koja će vrednovati svaku individuu bez obzira na prisutnost-odsutnost, stepen ili vrstu invaliditeta.

Apelovanjem na, prvenstveno, moralnu društvenu odgovornost da primenom socijalnog modela omogući participaciju svih građana u svim životnim sferama postajemo svedoci stvaranja, za istoriju novog, kolektivnog identiteta. Razbijanjem ideje grupnog identiteta zdravih osoba naspram kategorije "trajno bolesnih lica" odstraniće se izopštenost a invalidnost će se doživeti samo kao jedna od karakteristika neke osobe, a nikako kao bitno obeležje njenog identiteta (Hrnjica 2007).

Literatura:

Axellson, C., Granier, P., Adams, L. (2004). *Izvan deinstitutionalizacije - nestabilna tranzicija ka sistemu koji pruža mogućnosti u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Handicap International.

Barnes, C., & Mercer, G. (Eds.). (1996). *Exploring the divide: Illness and disability*. Leeds: Disability Press.

Crow, L. (1992). *Renewing the social model of disability*. University of Leeds.

Hrnjica, S. (2007). *Psihologija osoba sa posebnim potrebama, Uvod u kliničku psihologiju*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.

Hižman, N., Leutar, Z., Kancijan, S. (2008). *Stavovi građana prema osobama s invaliditetom u Hrvatskoj prema usporedbi s Europskom unijom*. Socijalna ekologija. Zagreb, vol.17, No.1, str. 71-93.

Lang, R. (2001). *The development and critique of the social model of disability*. Unpublished Working Paper, Overseas Development Group, University of East Anglia.

Mclean, S., Williamson L. (2007). *Impairment and disability: Law and ethics at the beginning and end of life*, Taylor & Francis e-Library, 10-36.

Milačić-Vidojević, I., Glumbić, N., Kaljača, S. (2010). *Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu prema osobama sa intelektualnom ometenošću*. Pedagogija. Vol.65, br.4, str. 601-612.

Nagi S. Z. (1991). *Disability concepts revisited: implications for prevention. Disability in America: Toward a National Agenda for Prevention*, 309– 327. Washington, DC: Institute of Medicine; National Academy Press.

Oliver, M. (1996). *Understanding disability: from theory to practice*. Basingstoke: Macmillan.

Petrović, J. (2005). *Osobe sa invaliditetom i društveno okruženje, Osobe sa hendikepom prava mogućnosti i razvoj*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.

Pešić, V. (2006). *Evropska Unija i osobe sa invaliditetom*, Friedrich Ebert Stiftung I Narodna kancelarija predsednika Republike, Beograd.

Radoman, V. (2009). *Socijalno-psihološki model ometenosti nasuprot medicinskom kao teorijski konceptualni okvir inkluzivnog obrazovanja i individualni kurikulum kao instrument za njihovu praktičnu realizaciju*, Inovacije u nastavi 4, str. 143-156

Samaha, A. (2007). *What is good is the social model of disability?*, University of Chicago Law Review, Vol.74

Silvers, A. (2010). An Essay on Modeling: The Social Model of Disability. In Ralston, D. Christopher, H. Justin (Eds.), *Philosophical Reflections on Disability* (19-36). Springer London New York

Swain, J., & French, S. (2000). *Towards an affirmation model of disability*. *Disability & Society*, 15(4), 569-582.

Terzi, L. (2004). *The Social Model of Disability: A Philosophical Critique*, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 21, No. 2.

Tregaskis, C. (2004). *Constructions of Disability: Researching the Interface between Disabled and Non-Disabled People*, London: Routledge.

Neda Milošević
Colledge of Social Work

PROS AND CONS OF THE SOCIAL MODEL OF DISABILITY

Summary: The social model of disability, although being basically revolutionary, critically oriented, holistic and rarely dogmatic, does not allow much for critical analysis. Compared to the medical model, which criticizes and considers deficits of functional, physiological and cognitive capabilities of individuals, the social model of disability primarily focuses on the ability of a society to systematically oppress and discriminate against people with disability, as well as negative social attitudes experienced by people with disability in their daily lives. Disability is put in wider, external environment and it is not explained as a consequence of physical or cognitive deficits of individuals but as a consequence of social product/failure to provide adequate and appropriate services for people with disability. The social model, as such, has the advantages and disadvantages. The paper summarizes the analyses made by both the supporters and critics of the social model disability as well as the strengths and weaknesses of the model.

Key words: *social model of disability, support, critique*

Ivana Ristić¹
Visoka škola socijalnog rada - Beograd

331-785
159.947.5
Pregledni naučni rad

ŠTA SU OKUPACIJE? SMISAO I ZNAČAJ

Apstrakt: Osnovna karakteristika velikog broja ljudskih aktivnosti jeste njihova kompleksnost. Stoga je razumljivo i očekivano da se različite naučne discipline bave istraživanjem načina na koji ljudi provode svoje vreme, kao i uticaja koje ljudska aktivnost ima na ponašanje, učenje, razvoj, produktivnost, socijalnu interakciju, zdravlje, kvalitet života i šire na evoluciju. Okupacija u kontekstu nauke o okupaciji predstavlja pojam daleko širi od pojma rad, jer obuhvata sve aspekte aktivnog procesa življenja (Townsend, 1997). U radu je objašnjeno značenje pojma okupacija i povezanost ovog centralnog pojma u istraživanjima i literaturi u oblasti nauke o okupaciji i pojmova rad i aktivnost, kao i njihova kulturološka uslovljenost i višeznačnost.

Ključne reči: *okupacija, rad, aktivnost, nauka o okupaciji*

Uvod

Istraživanja usmerena na ispitivanje obrazaca i osobina svrsishodnih i smislenih aktivnosti kojima se ljudi tokom života bave, kao i njihove povezanosti sa zdravljem i napretkom ne samo pojedinaca, grupa ljudi već i čitave zajednice, predstavljaju fokus interesa nauke o okupaciji (Christiansen & Townsend 2004; Zemke & Clark 1996). Na Univerzitetu u Južnoj Karolini je 1989. godine ustanovljen prvi program doktorskih studija iz oblasti nauke o okupaciji (Clack & Lawor 2009). Iste godine, objavljeno je više naučnih radova koji se bave ispitivanjem i sagledavanjem ljudske potrebe za svakodnevnim uključivanjem u različite aktivnosti. Autori ukazuju na ljudske potrebe da iste aktivnosti organizuju, usklađuju i u njima pronalaze smisao, kao i da se kroz njih u interakciji sa okolinom razvijaju tokom života (Yerxa et al, 1990).

Osnovna karakteristika velikog broja ljudskih aktivnosti jeste njihova kompleksnost. Stoga je razumljivo i očekivano da se različite naučne discipline bave istraživanjem načina na koji ljudi provode svoje vreme, kao i uticaja koje ljudska aktivnost ima na ponašanje, učenje, razvoj, produktivnost, socijalnu interakciju, zdravlje, kvalitet života i šire na evoluciju. Dakle, istraživanja koja ispituju ljudske aktivnosti prisutna su

¹ e-mail: ivana.ristic@asp.edu.rs

u sociologiji, antropologiji, psihologiji, posebno razvojnoj psihologiji, organizacijskoj i psihologiji rada, specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji, medicini, arhitekturi i dizajnu. Navedene naučne discipline nauka o okupaciji integriše i istovremeno ih proširuje na nova, primenjena područja (Bartolac 2013).

U literaturi se navodi da nazivi određenih specijalizacija i disciplina koje u engleskom jeziku sadrže reč *occupation*, poput *occupational therapy*, *occupational psychology*, *occupational health*, na srpski jezik se uglavnom prevode kao radna terapija, psihologija rada, medicina rada. Autori ističu da u skladu sa navedenim proizilazi pretpostavka o prevodenju naziva *occupational science* na srpski jezik kao nauka o radu. Radom se najčešće smatra posao koji se obavlja na radnom mestu, dok se kao rezultat očekuje određeni materijalni ili nematerijalni produkt, koji je društveno koristan ili poželjan na tržištu (Bartolac 2013). Međutim, definisan na ovaj način rad ne obuhvata sveukupnost ljudskog iskustva povezanog sa uključivanjem u mnogobrojne životne aktivnosti. Naime, život kreiraju mnogobrojne i raznolike aktivnosti koje imaju komponentu aktivne uključenosti, promene i stvaranja na različitim nivoima ali nužno ne pripadaju kategoriji rada. U skladu sa navedenim u daljem tekstu je data definicija i sveobuhvatnost značenja pojma okupacije kao centralnog pojma u istraživanjima i literaturi nauke o okupaciji (Christiansen, 1994; Jonsson, 2008; Townsend, 2002).

Okupacija - smisao i značaj

Pojam okupacija se u literaturi navodi kao uobičajena, bliska i poznata radnja kojom se ljudi svakodnevno bave (Clark et.al, 1991). Ukazuje se na određene grupe zadataka i aktivnosti iz oblasti svakodnevnog života, koje su kultura i pojedinci, organizovali, dali im naziv, vrednost i značenje, poput brige o sebi, doprinosa socijalnoj i ekonomskoj strukturi društvene zajednice i slično (Law et al, 2002). Naime, ljudski život čine mnogobrojne aktivnosti putem kojih se ispoljavaju ne samo sposobnosti, veštine, interesi, potrebe, želje, već i emocije i kreativnost. S jedne strane, određene aktivnosti koje se svakodnevno obavljaju, poput oblačenja, lične higijene, održavanje prostora u kojem se živi, pripreme hrane, su univerzalne. One pripadaju oblasti brige o sebi i svojoj porodici. S druge strane, za izvođenje određenih aktivnosti koje su specifične po svom sadržaju i strukturi, potrebne su posebne kompetencije. Pre svega, to su aktivnosti u kojima je čovek produktivan, poput plaćenih poslova, volonterskog rada, učenja i slično. Takođe, aktivnosti slobodnog vremena, poput interakcije sa drugim ljudima, sportskih aktivnosti, čitanja knjiga i slikanja, odražavaju naša lična interesovanja i potrebu za zabavom i aktivnim obnavljanjem energije (Townsend 2002). Dakle, sve aktivnosti kojima se ispunjava vreme, bez obzira na oblike aktivnosti i njihovu strukturu, na određeni način doprinose unapređivanju veština i sposobnosti svakog pojedinca, kao i prilagođavanju životnim promenama i pronalaženju smisla u životu (Harvey & Pentland, 2004).

Sistematizacija svakodnevnih aktivnosti u tri grupe, produktivnost, briga o sebi i razonoda koja se navodi u nekim radnoterapijskim modelima, poput kanadskog modela (Canadian Model of Occupational Performance and Engagement), s jedne strane doprinosi razumevanju načina na koji ljudi provode svoje vreme (Švraka, Avdić, Hasanbegović-Anić, 2012). S druge strane, u literaturi se pronalazi kritika ovakve po-

dele ljudskog iskustva i izdvajanja ljudskih aktivnosti u grupe (Bateson, 1996; Hammell, 2004). Naime, u zavisnosti od niza činilaca poput godina starosti, obrazovanja, socioekonomskog statusa i slično, različite osobe istu aktivnost mogu smatrati produktivnošću ili rasonodom. Pored toga, briga za decu, partnera, porodicu, roditelje ili kućne ljubimce predstavljaju neke od najvažnijih okupacija ljudi, koje se ne mogu svrstati ni u jednu od navedenih grupa aktivnosti (Hammell, 2004). U skladu sa navedenim su i rezultati istraživanja kako penzioneri opisuju i organizuju svoje vreme, koji pokazuju da su za osećaj ličnog napretka, sreće i ostvarenosti značajnije one aktivnosti u koje je osoba aktivno uključena, bez obzira da li je u pitanju provođenje vremena sa unucima, planinarenje, plaćeni ili volonterski posao (Jonsson, 2008). Takođe, rezultati su pokazali da su svakodnevne aktivnosti koje se odnose na održavanje životnog prostora i aktivnosti kojima se popunjava slobodno vreme bile slabo povezane sa osećajem koristi, napretka i lične dobrobiti. Dakle, nebitno je da li je osoba uključena u rad ili u igru, ni da li je jedna aktivnost važnija od druge (Csikszentmihalyi, 2006). Suštinski je važan smisao aktivnosti za pojedinca, odnosno njegova participacija u aktivnosti koja podstiče angažovanje ličnih sposobnosti i veština i istovremeno razvoj novih u kreativnom i podsticajnom okruženju.

Autori definišu okupacije kao kompleksan, dinamičan i uskladjen odnos između delovanja, postojanja, postajanja (Wilcock, 1999) i pripadanja (Hammell, 2004). Delovanje kao rezultat celokupnog konteksta i pripreme za realizaciju aktivnosti, predstavlja spoljašnju manifestaciju okupacije. To je vremenski određena i vidljiva radnja, odnosno izvršni deo aktivnosti. Osim toga, delovanje ili nemogućnost delovanja određuje zdravlje ljudi, a određuju sposobnost ili invaliditet ili onesposobljenje.

Postojanje u okupaciji, pre svega se odnosi na uključenost u aktivnost, prisutnost u onome što se čini. Neretko je trenutna angažovanost povezana sa aktivnostima koje su deo neke odgovorne socijalne uloge koju pojedinac ima, zbog čega zahtevaju naglašenu budnost i pažnju. U literaturi se navodi da je svakidašnje da pojedinac doživljava i opisuje sebe kroz okupacije koje su manifestacija njegove socijalne uloge (profesor predaje, ispituje, objavljuje radove, hirurški operiše i slično). S obzirom da okupacije daju funkcionalan i dinamičan opis uloge autori predlažu da se socijalne uloge preimenuju u okupacijske uloge. Naime, svaka pojedina socijalna uloga je definisana ličnim i socijalno očekivanim odgovornostima koje se ispunjavaju kroz okupacije (Yerxa et al. 1990). U svakodnevnom funkcionisanju okupacijske uloge imaju veoma snažan uticaj na ponašanje i istovremeno složenost onoga što radi određuje i opisuje svakog čoveka ponaosob (Christiansen & Townsend, 2004).

Dalje, postajanje u okupaciji autori određuju kao potencijal za lični razvoj svakog pojedinca, za unapređivanje postojećih sposobnosti i veština i razvoj novih, menjanje i samoaktuelizaciju. Kao jedini mogući način, navodi se svrsishodno i usmereno delovanje. Dakle, svaki pojedinac se izgrađuje kao socijalno biće kroz delovanje, što celokupnom životu, ali i samom delovanju, daje smisao.

Hemil, (2004) navodi da kvalitetu života čoveka u značajnoj meri doprinose aktivnosti koje su smislene, za razliku od uključenosti u aktivnosti koje imaju svrhu u svakodnevnom funkcionisanju, poput repetitivnih radnji na radnom mestu, ali im nedostaje smislenost. Smislenost okupacije za svakog pojedinca dodatno doprinosi

doživljaju uzajamne povezanosti i pripadanja, kao segment socijalne interakcije koja se ostvaruje tokom okupacije u bliskoj socijalnoj okolini, bilo da je to porodica, krug prijatelja ili kolega. Osim toga, smislenost okupacije doprinosi doživljaju povezanosti i uključenosti, podrške, poštovanja i priznavanja, deljenja sebe i uzajamnosti (Alderfer, 1972).

U literaturi se navodi neretko preplitanje pojmova okupacija i aktivnost, ali oni nisu jednoznačni. Autori ovu pojmovnu razliku objašnjavaju okolnostima, odnosno kontekstualnim činiocima. Navode da je okupacija lično iskustvo u okviru specifičnih okolnosti, dok je aktivnost generalizovani koncept koji opisuje i određuje ljudsko iskustvo (Hagedorn, 1995; Pierce, 2001). Osim toga, ističe se subjektivnost i kontekst kao osnova za razlikovanje aktivnosti i okupacije (Pierce, 2001). Naime, ako se okupaciji oduzmu kontekst, odnosno prostorni, kulturološki i socijalni uslovi u kojima se aktivnost ostvaruje i subjektivnost, odnosno ko realizuje aktivnost, ona ostaje opšta i univerzalna. Dakle, tek kada bilo koja opšta i univerzalna aktivnost dobije određeno specifično, lično značenje i kada se odvija u određenom i specifičnom, smislenom okruženju, postaje okupacija. Pri tome, sama aktivnost je model, odnosno referentni okvir za izvođene aktivnosti.

Polazeći od činjenice da je nauka o okupaciji nastala u kontekstu radnoterapijsko-rehabilitacijske prakse i tradicije autori navode da je ova podela, odnosno razgraničenje između pojmova aktivnost i okupacija bila nužna. Na taj način se postavio okvir za poređenje nesmetanog ili idealnog izvođenja aktivnosti - normativne aktivnosti, sa jedne strane i sa druge strane, individualnog izvođenja aktivnosti - okupacija, koje je kod korisnika terapije ograničeno, nerazvijeno, otežano. Ovako postavljen okvir poslužio je za detekciju i procenu koja ograničenja na nivou sposobnosti, veština, kompetencije ili okoline otežavaju ili onemogućuju očekivani, željeni kvalitet realizacije okupacije. Dakle, u terapijskoj praksi ovakvo uočavanje teškoća i mogućnosti u realizaciji okupacija predstavlja osnovu za izradu plana tretmana i intervencije.

U literaturi se navodi određenje prirode ljudi kao okupacijskih bića i ističe da je potreba čoveka za uključivanjem u različite oblike okupacija sastavni deo našeg unutrašnjeg biološkog časovnika kome je cilj zdravlje i preživljavanje. Ljudsku evoluciju karakteriše mnoštvo ponavljajućih i progresivnih aktivnosti u koje se ljudi uključuju i u kojim učestvuju iz unutrašnje, spontane želje za istraživanjem, upoznavanjem i ovladavanjem okolinom (Kielhofner & Burke 1980). Središte čovekovog iskustva, doživljavanja, učenja i ponašanja čini upravo ono što čovek tokom svog života radi. Bavljanjem određenim aktivnostima čovek unosi u njih svoju individualnost i svrhu, pravi koncepte i planira pre započinjanja aktivnosti, razmišlja o posledicama, koristi već doživljene ishode za promenu ponašanja u budućnosti. Autori navode da je ljudska usmerenost ka aktivnostima prirodna, a ostvaruje se kroz uključivanje u okupaciju koja je istovremeno produktivna i smislena za pojedinca i koja doprinosi drugima. U skladu sa tim, okupacijsko ponašanje se definiše kao aktivno uključivanje u svakodnevne okupacije u interakciji sa okolinom i u skladu sa slobodnom voljom osobe, određeno kulturološkim i socijalnim pravilima (Yerxa et al, 1990).

Osim što određuju svakog pojedinca, okupacije kojima se bavi istovremeno i značajno utiču i doprinose motivaciji. Prema Maslovu, temelj lestvice ljudskih potreba

su egzistencijalne potrebe, i ne predstavljaju samo izvor motivacije već i nužnost za opstanak života (Maslow, 1948). Međutim, nakon što su jednom zadovoljene, javljaju se i druge, unutrašnje potrebe koje se odnose na smisao ljudskog delovanja, poput potrebe za stvaranjem, iskazivanjem svojih sposobnosti i ostvarivanjem uspeha, participacijom, menjanjem i delovanjem na okolinu, istraživanjem (Herzberg, 1993). Osim navedenog, dodatnu motivaciju čini i potreba za bliskošću i individualnošću, kompetentnošću i usmerava na proaktivno participiranje u svakodnevnom životu (Ryan, Deci, 2000). Upravo ovaj oblik motivacije za samostalnim i aktivnim uključivanjem u svakodnevne okupacije čini okosnicu u planiranju i neophodan uslov za ostvarivanje potencijalnih pozitivnih ishoda terapijskog procesa. Međutim, postoji dilema da li je osoba u situaciji kada bolest ili smetnja u razvoju ograničava ili onemogućava učestvovanje u svakodnevnim okupacijama, motivisana za oporavak isključivo u kontekstu smanjenja nivoa bola ili željom da se ponovo potpuno funkcionalna vrati u svakodnevni porodični, poslovni i društveni život. Rezultati istraživanja koji se odnose na složenost i smislenost aktivnosti žena sa reumatoidnim artritisom pokazuju da osobe koje njihova fizička bolest ograničava u učestvovanju u svakodnevnim aktivnostima, naglašen smisao i važnost pridaju upravo uobičajenim aktivnostima u skladu sa njihovim socijalnim i rodnim ulogama (Alsaker & Josephsson, 2010).

U oblasti mentalnog zdravlja, u kontekstima kada osoba nema mogućnosti ili motivacije da svoj život ispuni smislenim okupacijama, posebno je naglašena i vidljiva povezanosti okupacije i dobrobiti. Naime, okupacije su prirodan način organizacije i korišćenja vlastitog vremena, koji daje osećaj svrhe, a bez kojeg je čovek sklon izolaciji, depresiji, dosadi pa čak i destrukciji (Wilcock, 1998; MacKinnon et al, 1998). Ukoliko ne postoji kontekst za uključivanje u aktivnosti koje su za pojednca smislene, nema uslova za razvoj, menjanje, za svrsishodno korišćenje vremena, energije, pažnje i slično (Wilcock, 1998). Osim toga, činjenica da okupacije omogućavaju materijalnu egzistenciju ukazuje na to da su upravo okupacije osnovni način planiranja vremena i resursa (Yerxa et al, 1990). U situacijama kada nije moguće ostvariti okupacijske potrebe (Wilcock, 1998), odnosno ljudske potrebe za okupacijom, dolazi do narušavanja kvaliteta života, ličnog nezadovoljstva, a neretko i do nemogućnosti oporavka od bolesti.

U skladu sa prethodno navedenim, veoma je značajno napraviti osvrt na područja istraživanja različitih oblika i ograničenja u ostvarenju okupacijskih potreba. U literaturi se navodi nekoliko pitanja na koja nauka o okupaciji treba da da odgovor: zašto se ljudi uključuju u okupacije, odnosno razumevanje motivacije i smisla, koja je priroda tog uključivanja, odnosno pitanje strukture i organizacije okupacijskog ponašanja i na koji način se manifestuje okupacijsko ponašanje, odnosno, pitanje preduslova za izvođenje okupacija, sposobnosti i veština pojedinca (Christiansen, 1994). Osim navedenog, autori navode kao svrhu istraživanja u oblasti nauke o okupaciji razumevanje ljudske potrebe za okupacijom, opisivanje različitih oblika okupacija, razumevanje okupacije kao ishod interakcije sa ljudima, prepoznavanje važnosti i značaja okupacija za pojedinca sa aspekta kulture, socioekonomskog nivoa, godina satrostri, pola, prepoznavanja sredinskih, socijalnih i kulturoloških preduslova za okupacije, razumevanje odnosa između uključivanja u okupaciju i dobrobiti i zdravlja kao i razumevanje različitih oblika okupacijskih izazova za pojedinca, grupe i društvo u celini.

Pored navedenog, u terminologiji nauke o okupaciji postoje pojmovne sinta-

gme koje obuhvataju različita ograničenja koja otežavaju ili onemogućuju uključivanje u okupacije, što se negativno odražava na kvalitet života i zdravlje ljudi (Wilcock, Townsend, 2000). Neke od pomenutih sintagmi su okupacijska disfunkcija - occupational dysfunction (Kurtaran et al, 2009), okupacijska neravnoteža -- occupational disbalance (Cole, 2008), okupacijska deprivacija - occupational deprivation (Brown, 2008 ; Matković, 2006 ; Thomas et al, 2010), okupacijska nepravda - occupational injustice (Kronenberg & Pollard, 2005; Mernar, 2006), okupacijsko otuđenje - occupational alienation (Wilcock, 1998).

Zaključak

Okupacija u kontekstu nauke o okupaciji predstavlja pojam daleko širi od pojma rad, jer obuhvata sve aspekte aktivnog procesa življenja (Townsend 1997). Upravo iz tog razloga značenje pojma okupacija se uobičajeno dodatno pojašnjava i u inostranoj literaturi (Christiansen & Townsend 2004; Townsend 2002) što navodi na pretpostavku da će se isto javljati i u domaćim istraživanjima i naučnim i stručnim tekstovima iz ove oblasti. S obzirom na značajno manji broj istraživačkih nalaza i radova u oblasti nauke o okupaciji u našoj zemlji, stiče se utisak da je usvajanje ovog pojma donekle nametnuto. Ipak, pojam rad ograničen je asocijacijom na produktivnost i bez obzira što je kulturološki i tradicionalno prihvatljiviji, u kontekstu oblasti nauke o okupaciji nedovoljno je sveobuhvatan. Dalji naučni i stručni radovi bi trebalo da budu usmereni na određivanje i definisanje ključnih pojmova u oblasti nauke o okupaciji, što bi stvorilo uslove jasne komunikacije između istraživača i stručnjaka.

Literatura:

Alderfer, C. P. (1972). *Existence, relatedness and growth: Human needs in organizational settings*. New York: Free Press. 3.

Alsaker, S. & Josephsson, S. (2010). *Occupation and meaning: narrative in everyday activities of women with chronic rheumatic conditions*. OTJR: Occupation, Participation & Health, 30(2):58-67. 4.

Bateson, M. C. (1996). *Efolded Activity and the Concept Of Occupation*. U: Zemke, R. i Clark, F. (1996.), *Occupational Science: The evolving discipline*, Philadelphia: FA Davis Company.

Bartolac, A. (2013). *Šta je znanost o okupaciji? Istraživački pristup aktivnostima svakodnevnog života*. Evropski časopis za bioetiku. Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Dokumentacijsko - istraživački centar za evropsku bioetiku Firtz Jahr Sveučilišta u Rijeci, 4, 819-841.

Christiansen, C. H., & Townsend, E. A. (2004). *Introduction to occupation: The Art*

Clark, F. A. & Lawlor, M. C. (2009). *The Making and Mattering of Occupational Science*.

U: Crepeau, E., Cohn, E. i Schell, B. (ur.), Willard & Spackman's Occupational Therapy. Philadelphia, PA: J. P. Lippincott Co., 2-14.

Clark, F., Parham, D., Carlson, M., Frank, G., Jackson, J., Pierce, D. & Zemke, R. (1991). *Occupational science: academic innovation in the service of occupational therapy's future*. American Journal of Occupational Therapy, 45(4): 300-310.

Cole, M. (2008). *Applied theories in occupational therapy: a practical approach*. Thorofare, NJ: SLACK Incorporated.

Csikszentmihalyi, M. (2006). Flow - *Očaravajuća obuzetost* - Psihologija optimalnog iskustva. Jastrebarsko, Naklada Slap.

Hagedorn, R. (1995). *Occupational Therapy: Perspectives and Processes*. Edinburgh: Churchill Livingstone.

Hammell, K. (2004). *Dimensions of meaning in the occupations of daily life*. Canadian Journal Of Occupational Therapy, 71(5):296-305.

Harvey, A.S. & Pentland, W. (2004). *What do people do? U: Christiansen, C. H., i Townsend, E. A. (2004.)*, Introduction to occupation: The Art and Science of Living (str. 63-90), New Jersey: Prentice Hall.

Herzberg, F. (1993). *The Motivation to Work*. New Jersey: Transaction Publishers

Jonsson, H. (2008). *A new direction in the conceptualization and categorization of occupation*. Journal Of Occupational Science, 15(1), 3-8.

Kielhofner, G. & Burke, J.P. (1980). *A Model of Human Occupation. Part 1: Conceptual framework and content*. American Journal of Occupational Therapy, 34:572-581

Kronenberg, F. & Pollard, N. (2005). *Overcoming occupational apartheid: A preliminary exploration of the political nature of occupational therapy*. U: F. Kronenberg (ur.), Occupational Therapy without Borders: Learning from the Spirits of Survivors (str. 58-86), London, Elsevier Churchill Livingstone.

Kurtaran, A., Akbal, A., Ersöz, M., Selçuk, B., Yalçın, E. & Akyüz, M. (2009). *Occupation in spinal cord injury patients in Turkey*. Spinal Cord, 47(9), 709-712.

Law, M., Polatajko, H., Baptiste, S. & Townsend, E. (2002). *Core Concepts in Occupational Therapy*, U: Townsend, E. (ur.). (2002.), Enabling Occupation: An Occupational Therapy Perspective, (str. 29-56), Ottawa, CAOT.

MacKinnon, J., Noh, S. & Miller, W. (1998). *Occupation as a mediator of depression in people with rheumatoid arthritis*. Journal of Occupational Science, 5(2), 82-92.

Maslow, A. H. (1948). *Some Theoretical Consequences of Basic Need-Gratification*. Journal of Personality, 16(4), 402-416.

Matković, T. (2006). *Koliko isključeni? Sociodemografski profil, zapošljivost i socijalni ka-*

pital siromašnih radnika i kućanstava bez zaposlenih u Hrvatskoj. Revija za socijalnu politiku.13 (3-4): 271-291.

Mernar, T. (2006). *Occupation, stress, and biomarkers: measuring the impact of occupational injustice*. Journal of Occupational Science, 13(3), 209-213.

Pierce, D. (2001). *Untangling occupation and activity*. American Journal of Occupational Therapy. 55 (2):138-46.

Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. American Psychologist, 55(1):68-78.

Švraka, E., Avdić, D., Hasanbegović-Anić, E. (2012). *Okupaciona terapija*. Univerzitet u Sarajevu, Fakultet zdravstvenih studija u Saradjevu.

Thomas, Y., Gray, M. & McGinty, S. (2010). *Homelessness and the right to occupation and inclusion: an Australian perspective*. WFOT Bulletin, 6219-25.

Townsend, E. (1997). *Occupation: potential for personal and social transformation*. Journal of Occupational Science: Australia, 4(1):18-26.

Townsend, E. (ed.) (2002). *Enabling Occupation: An Occupational Therapy Perspective*. Ottawa: CAOT.

Wilcock A.A. (1999). *Reflections on doing, being and becoming*. Australian Occupational Therapy Journal, 46(1):1-11.

Wilcock, A. & Townsend, E. (2000). *Occupational Terminology Interactive Dialogue*. Journal of Occupational Science. 7(2):84-86.

Wilcock, A. A. (1998). *An Occupational Perspective of Health*. Thorofare, Slack Incorporated.

Yerxa, E. J., Clark, F., Frank, G., Jackson, J., Parham, D., Pierce, D., Stein, C., & Zemke, R. (1990). *An introduction to occupational science: A foundation for occupational therapy in the 21st century*. U: Johnson, J. & Yerxa, E. (ur.), Occupational science: The foundation for new models of practice (pp. 1-18). New York: Haworth.

Yerxa, E. J. (1998). *Health and the human spirit for occupation*. American Journal of occupational therapy. 6(52):412-418 122. Zemke, R. i Clark, F.(1996.), Occupational Science: The evolving discipline. Philadelphia: FA Davis Company.

Zemke, R. & Clark, F.(1996). *Occupational Science: The evolving discipline*. Philadelphia: FA Davis Company

Ivana Ristić
College of social work

WHAT ARE THE OCCUPATIONS? -THE MEANING AND SIGNIFICANCE-

Abstract: The basic characteristic of a large number of human activities is their complexity. Therefore, it is understandable and expected that different scientific disciplines engaged in research of how people spend their time, as well as the impact that human activity has on behavior, learning, development, productivity, social interaction, health, quality of life and the general evolution. Occupation in the context of occupation science is a concept far broader than the concept of work, because it covers all aspects of the actual process of life (Townsend 1997). The paper explains the meaning of the notion of occupation and the connection between this central concept in research and literature in the field of occupational science and concepts of work and activity, as well as their cultural conditionality and multifacetedness.

Key words: *occupation, work, activity, occupation science*

dr Ivana L. Milosavljević-Đukić¹
Visoka škola socijalnog rada

316.624-053.6:615.851
Pregledni naučni rad

SOCIOTERAPIJSKI KLUBOVI ZA ADOLESCENTE SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU

Apstrakt: Ovaj rad ima za cilj da predstavi socioterapijske klubove za adolescente, kao metod rada sa mladima koji imaju probleme u ponašanju. U radu su posebno objašnjene specifične razvojne karakteristike adolescenata od kojih u velikoj meri zavisi izbor metode rada. Poseban osvrt u radu posvećen je formiranju, osnivanju i organizacionoj strukturi socioterapijskih klubova. Socioterapijski klubovi za mlade kao forma udruživanja, u otvorenoj socijalnoj sredini uvezen je iz urbanizovanih sredina Zapadne Evrope. Pogodan je za rad sa mladima s obzirom da predstavlja proces tokom koga mlada osoba uči da upotrebi svoje socijalne veštine. Ovaj metod grupnog rada omogućuje socijalno učenje u svakodnevnoj situaciji. Istorijski i logički pripada pokretima humanističke orijentacije, a ima organsku vezu sa psihologijom odnosno socijalnim radom u lokalnoj zajednici. U širem smislu klub je oblik okupljanja ljudi sa nekim zajedničkim interesovanjem, a u užem smislu: socioterapijski klub pre svega podrazumeva stalnost grupe i predstavlja metod rada ili formu okupljanja ljudi u grupi sa određenim ciljem. Kada su u pitanju adolescenti u sukobu sa zakonom, kroz klupski način rada moguće je sprovođenje vaspitnih naloga i posebnih obaveza.

Ključne reči: *adolescenti, socioterapijski klubovi, problemi u ponašanju*

Uvod

Grupni rad, kao metod socijalnog rada nije stari koncept. On se koristi u okvirima socijalnog rada u raznim ustanovama ili institucijama socijalne zaštite. U grupama leži najveća snaga čoveka. Istorija razvoja modernog grupnog rada predstavlja u stvari istorijat socijalnih institucija unutar društva koje se menja (Petrović, Ćorić, Sedmak, 2005). Kao forma grupnog rada šezdesetih godina počinju da se osnivaju socioterapijski klubovi. U literaturi se može naći da klub potiče iz grupa susretanja i socijalne prevencije. Prve primene metode socioterapijskog kluba kod nas su bile u oblasti psihijatrije, odnosno terapije i rehabilitacije alkoholičara i korisnika psihoaktivnih supstanci, mladih sa psihičkim smetnjama. Prvi socioterapijski klubovi za mlade formirani su davne 1964. godine u Zavodu za mentalno zdravlje u Beogradu.

¹ e-mail: ivana.milosavljevic.djukic@asp.edu.rs

U okviru sistema socijalne zaštite, prvi klub za mlade u sukobu sa zakonom osnovan je 1994. godine u Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu – pri odeljenju Stari Grad. Ideja za osnivanje kluba potekla je od prof. Bojanina, koji je formirao klubove susretanja za mlade pri Zavodu za mentalno zdravlje. Ovaj model poznat je pod nazivom Socioterapijski klub – klub za mlade po modelu GRiG. Socioterapijski klub je uključivao adolescente evidentirane u centru za socijalni rad kao maloletne prestupnike i omladinu sa poremećajem u ponašanju, kojima je bila izrečena vaspitna mera pojačanog nadzora ili je tek trebala da bude izrečena.

Na ovaj način se vršila kontrola izrečenih vaspitnih mera ali se radilo i sa maloletnicima koji nisu imali izrečenu meru a bili su u sudskom postupku. Ovaj socioterapijski klub postojao je u centru za socijalni rad Stari Grad do 2001. godine u funkciji tretmana adolescenata sa poremećajem u ponašanju. Po ugledu na socioterapijski klub za mlade na Starom Gradu, formirano je još sedam takvih klubova u Srbiji za rad sa adolescentima u sukobu sa zakonom, pri centrima za socijalni rad.

Danas u radu sa mladima u sukobu sa zakonom u Beogradu, prednjači organizacija civilnog društva Centar za socijalno preventivne aktivnosti GRiG, koji je nastao na osnovama nekadašnjeg kluba GRiG sa Satarog Grada a koji je delegiran od strane države za sprovođenje vaspitnih naloga i posebnih obaveza, pre svega kroz pomenute socioterapijske klubove.

Klub stavlja naglasak na odgovornosti svakog pojedinca i pozitivnim snagama koje opstaju i pored ozbiljnih problema i čitavog sistema disfunkcionalnosti koje je osoba razvila kao odgovor na životne teškoće. Ovo je u skladu sa konceptom pozitivnog maloletničkog pravosuđa koje jamči poštovanje svih prava deteta (Milosavljević-Đukić i sar., 2017.) i oslanja se na pozitivno, zdravo, očuvano.

Upravo zbog toga programi rada sa mladima koji se odvijaju u lokalnoj zajednici i koji su podržani od iste, doprinose da mlada osoba razvije konstruktivne odgovore na životne teškoće, da razvije određene neophodne veštine, donese zrele i realne odluke, postane više samosvesna, razvije zdrave i hranljive odnose sa drugim ljudima, prihvati sebe i druge i preuzmu odgovornost za sebe i svoje odnose.

Ovakav način rada je u skladu sa reformskim procesima u sistemu socijalne zaštite i pravosudnom sistemu, koji se odnosi na „pravosuđe po meri deteta“ (Banić, Stevanović, 2015). Pravosudni sistem je u obavezi da deci, obezbedi efikasn postupak koji na adekvatan način štiti prava i interes deteta. Poštovanje ovog principa je u skladu sa Konvencijom o pravima deteta, kao i brojnim međunarodnim dokumentima (Milosavljević-Đukić i sar., 2017). U nizu međunarodnih regulacionih dokumenata istaknut je zahtev da se politika, regulativa, strategije i metode prevencije i tretmana maloletnih učinilaca što više prilagode njihovom uzrastu, odnosno njihovim razvojnim karakteristikama, potrebama i mogućnostima.

Pretpostavka tog zahteva je upoznavanje razvojnih karakteristika maloletnika, odnosno adolescenata (Stakić, 2013). Na bazi savremenih naučnih saznanja o razvoju dece i adolescenata formulisani su određeni međunarodni dokumenti kojima se štite i promovišu prava dece u sistemu maloletničkog pravosuđa. Tek dobro poznavanje šta

je to „normalan“ razvoj, uslov je razumevanja svih formi odstupanja od tog „normalnog“ razvoja (Milosavljević-Đukić, 2015).

Razvojne karakteristike adolescenata

Adolescencija je period tranzicije između detinjstva i odraslog doba. To je period kada mlada osoba uči kako da donosi odluke, kristališe svoj sistem vrednosti, kristalizuje svoj identitet, moral, otkrije ko je i šta je. Razvojne karakteristike adolescenata, upućuju socioterapijske klubove kao metod izbora rada sa mladima.

Prvi razvojni zadatak u adolescenciji je odvajanje od roditelja tj. sticanje emocionalne nezavisnosti. Vršnjaci stižu sve značajniju ulogu pri određivanju onoga što je poželjno-prihvatljivo, odnosno nepoželjno-neprihvatljivo, a to se dovodi u vezu sa moralnim pitanjima. Svoje moralne vrednosti adolescenti oblikuju kroz odnose u porodici, sa prijateljima, drugim značajnim osobama, putem medija, kroz religiju i druge duhovne uticaje. Grupa vršnjaka ima sve veći značaj i grupno ponašanje je sve intenzivnije (Buljan-Flander, 2016). Adolescent teži identitetu člana posebne grupe. Grupa vršnjaka može imati presudan uticaj na njegovo ponašanje. Kao razlog vezanosti za grupu adolescenti najčešće navode, uzajamno razumevanje, prihvatanje, kao i doživljaj zaštićenosti u grupi.

Dolaskom u klub adolescenti sreću druge mlade slične sebi. Klub najviše odgovara zadovoljenju upravo ove adolescentne potrebe. Svest o tome, da i drugi vršnjaci imaju slične probleme, strahove i impulsivne potrebe kao i on sam, može imati izuzetno povoljan terapijski efekat u smislu smanjivanja osećanja individualne napetosti i krivice. Ovo omogućava doživljaj osećanja pripadnosti koji smanjuje napetost adolescentnog doba.

Drugi razvojni zadatak u adolescenciji je uspostavljanje nezavisnog autonomnog identiteta. U ovom periodu adolescent se bori protiv želje da se ostane dete o kome će se i dalje starati roditelji (češće se sukobljavaju sa roditeljima, ispoljavaju reakcije srdžbe i besa), počinju da doživljavaju sebe kao posebnu i nezavisnu ličnost. Sukobi sa roditeljima su najveći, obično se žale da im se mešaju u njihovu nezavisnost, definišu se drugačije od svojih roditelja, pokušavaju da umanje njihov značaj i povlače se od njih. Nezavisnost kojoj teže adolescenti, podrazumeva donošenje odluka i biranje najboljeg puta za njihovo ostvarenje (Pejović-Milovančević, 2012). Iako ovo može biti izuzetno izazovan i težak razvojni period, važno je pružiti priliku adolescentu za učenje nezavisnosti i preuzimanje odgovornosti za sebe, da donosi samostalne odluke i iskusi njihove posledice.

Dolaskom u klub adolescent izlazi iz porodice, izlazi iz sredine zavisnosti i osećaja nesamostalnosti. U klubu mladi susreću druge odrasle (voditelje i goste), koji su drugačiji od odraslih u školi i porodici. Obično se razgovara o nečemu što su zajedničko doživeli, u ravnopravnoj razmeni. Planiranje aktivnosti podrazumeva učešće svih mladih u klubu, svačiji predlozi se uvažavaju i adolescenti na taj način oblikuju rad svoga kluba.

Treći razvojni zadatak u adolescenciji je dostizanje zrele intimnosti sa drugim osobama. Pitanje bliskosti i intimnosti značajno je za ovaj period. Bliskost ostvaruju sa prijateljima koji su „sve“. Obično adolescenti, pogotovu delikventi, vrlo su šturi u ekspresiji i razgovoru o emocijama. Nelagodno se pri tome osećaju, ne znaju da ih opišu i boje se da budu neshvaćeni i „provaljeni“. Vrlo su slabi u sentimentima, dugotrajnim osećanjima, često ih negiraju i nemaju osećanje kontinuiteta. Njihovo nezadovoljstvo je obično usmereno ka spolja, (nezadovoljni su sredinom, drugima, roditeljima, školom...) a ne ka unutra. Seksualnost je osnovna preokupacija u ovom periodu.

Grupni razgovori u klubu pogoduju ispoljavanju skrivenih i potisnutih osećanja, što može da ima blagotvorno dejstvo na adolescenta. Pre svega, već sama svest da može da ispolji makar samo jedan deo svojih osećanja, da može da se oslobodi suzdržanosti i da njihovo ispoljavanje nije praćeno pojavom srama i krivice, veoma je značajna za adolescenta, kako bi mogao da ispuni i treći razvojni zadatak.

Kao i svi drugi ljudi i mladi uče putem iskustva. Na putu odrastanja mogu da se susretnu sa raličitim izazovima. Greške su prirodne u životu, ali je važno šta iz njih naučimo, kako bi nam pomogle da ubuduće nađemo rešenja koja ne ugrožavaju ni njih, ni druge. Stoga je važno da mladima pružimo novu šansu kao i da razumemo njihova ponašanja. Adolescencija je period koji može da bude razvojna šansa za mlade ljude na putu odrastanja, a odrasli su dužni da im pruže šansu.

Polazne osnove, organizaciona struktura i tok sastanka socioterapijskog kluba za mlade

Socioterapijski klubovi za mlade, predstavlja posebnu metodu, zasnovanu na teorijskom okviru rada u zajednici, u kojoj se na inicijativu podržavaoca u zajednici okuplja grupa mladih sa određenim zajedničkim interesima. Obično se radi o posebno osetljivim grupama, koje kroz ovaj način rada stvaraju uzajamno osećanje pripadnosti i uče veštine koje su bitne za svakodnevno funkcionisanje. Krajnji cilj je integracija u zajednicu.

Klub za mlade nije terapija, nije grupna terapija (mada klubovi imaju dinamiku grupe), nije radionica. Socioterapijski klub kao metod rada najviše zadovoljava sledeće potrebe adolescenata: pripadanje, sigurnost/doživljaj zaštićenosti u grupi, samopoštovanje/prihvatanje i razumevanje, univerzalnost/da i drugi ljudi imaju slične životne teškoće, identitet/daje odgovor na pitanje ko sam i kako me drugi vide, samoizražavanje/pogoduje ispoljavanju skrivenih i potisnutih osećanja na način koji ne ugrožava sebe i druge.

Zadatak socioterapijskog kluba je da proširi poje interesovanja adolescenta, pruža model identifikacije, podržava učenje životnih veština, doprinosi smanjenju tenzije, struktuirira slobodno vreme, koristi grupu kao podršku, radi sa vrednostima.

Socioterapijski klub koristi tehnike grupnog rada i to, pre svega, grupa za (samo)podršku, čiji cilj nije terapija i promena u funkcionisanju ličnosti, već traganje za novim izvorima podrške. Ovaj način rada je veoma ekonomičan i to u dva pravca.

Prvi pravac je da okuplja veći broj mladih ljudi na jednom mestu i time ima mogućnost delovanja na više njih, a drugi se ogleda u ekonomičnosti metode rada koja nije skupa za državu, s obzirom da ne iziskuje velike troškove. Socioterapijski klub podrazumeva stalnost grupe i predstavlja metod rada ili formu okupljanja ljudi u grupi sa određenim ciljem.

Osnovna polazišta su:

- Dobrovoljnost – podrazumeva da se mlada osoba izjasni da li uopšte prihvata ovakav način rada. Ukoliko se radi o izrečenom vaspitnom nalogu upućivanja na savetovanje, mlada osoba se izjašnjava u tužilaštvu da li prihvata vaspitni nalog ili ne. Ukoliko prihvati da dolazi na savetovanje uključuje se u grupne aktivnosti. Isto važi i za posebne obaveze.
- Ravnopravnost – svi članovi, pa i voditelji kluba, imaju jednaku priliku da izraze sebe, da se oprobaju u različitim aktivnostima, da iskažu svoj stav, svoja osećanja, a da ne budu omalovaženi, da biraju aktivnosti koje će raditi u klubu.
- Učešće ili participacija – članovi imaju priliku da aktivno učestvuju u svim klupskim aktivnostima i veoma je značajno da oni sami kreiraju što više aktivnosti – sve što predstavlja klub (naziv, pravila, aktivnosti...). Ovo je i cilj kluba: da raste do nivoa učešća članova, a potencijalno do samostalnog vođenja.
- Prilagodljivost ili fleksibilnost – klub bi trebalo da prati potrebe i mogućnosti članova, da nikoga ne stavlja na marginu i čini trajno nezadovoljnim, da menja i razvija svoje ciljeve i aktivnosti u skladu sa potrebama članova.

Organizaciona struktura kluba

Voditelji kluba: su stručni radnici, licencirani u sistemu socijalne zaštite. Klub vode dva voditelja zavisno od strukture grupe. Jedan voditelj vodi sastanak kluba, drugi je više ko-voditelj i prati procese u grupi. I jedan i drugi voditelj bave se organizacionim pitanjima i konkretnim zadacima u vezi sa članovima kluba.

Voditelji su u obavezi da o napretku mlade osobe koja ima izrečenu posebnu obavezu ili vaspitni nalog obaveštavaju voditelja slučaja u centru za socijalni rad, na tri meseca. Pre svega se misli na redovnost dolazaka, sardnju sa mladom osobom, nepredku mlade osobe. Adolescenti su upoznati sa procedurama izveštavanja i informisani su o pravilima postupanja ukoliko ne poštuju dogovore potpisane ugovorom da su prihvatili vaspitni nalog ili posebnu obavezu.

Članovi kluba: članovi kluba su adolescenti u sukobu sa zakonom, uzrasta od 14 do 18 godina, koji imaju izrečene vaspitne naloge ili posebne obaveze. Optimalni broj članova kluba je 8 do 12. Ovi mladi dolaze u socioterapijske klubove, a uključivanje se vrši preko tužilaštva ili centra za socijalni rad kao organa starateljstva. Pored uključivanja u klub, stručni radnici koji rade sa mladima mogu da procene da li je mladoj osobi

potrebna i individualna podrška i u kojoj meri.

Prostor kluba: prostor je uvek isti, prilagođen potrebama mladih ljudi. Sastoji se od klupskih stolova, oko kojih se nalaze stolice. Broj stolova i stolica zavisi od broja članova kluba. Raspored sedenja, odgovara klupskoj atmosferi sa malim stolovima, oko kojih se okupljaju članovi. Voditelji su raspoređeni, tako da ne sede jedni pored drugih, već u grupi.

Ovakav raspored voditelja omogućava da kontrolišu prostor i dešavanja na klubu. Potrebno je da prostor poseduje manju kuhinju gde mladi mogu sebi da pripreme kafu, sok, čaj, grickalice.....Takođe od opreme je potrebno da postoji muzički uređaj, računar, materijal za manipulativne aktivnosti. U prostoru se nalaze pravila kluba, koje su mladi zajedno sa voditeljima usvojili. Takođe, nalazi se i ime kluba. Sve to doprinosi da se mladi potpuno osećaju „kao u svom prostoru“, pripadaju i vode računa o njemu.

Vreme sastanka: sastanak se održava uvek u istom terminu. Termin održavanja sastanka dogovara se sa članovima kluba. Obično je to subotom, s obzirom da mladi tada ne idu u školu a zbog sprovođenja vaspitnog naloga ili posebne obaveze, obavezno je njihovo prisustvo. Termin je fiksni, ne menja se, tako da se većina mladih ljudi veže za termin, kao „vreme za njih“. Naravno, ovo je moguće s obzirom da se klub za mlade u sukobu sa zakonom odvija u organizaciji civilnog društva. Ukoliko su u pitanju državne institucije (koje ne rade vikendom), klub se može održavati radnim danima u popodnevnom časovima. Bitno je i tada da termin bude fiksni, da se ne menja i da mladi znaju da je to njihovo vreme.

Uobičajena struktura / tok sastanka:

Sam klupski sastanak obično traje dva sata ali voditelji su u obavezi da dođu sat vremena ranije i da ostanu sat vremena kasnije kada se završi klub. Sastanak ima sledeću strukturu:

Dolazak voditelja: uobičajeno je da voditelji kluba dođu sat vremena ranije. To je period pripreme za sastanak, organizovanje setinga, dogovor ko će voditi sastanak. U ovom periodu proverava se da li klub ima sve što je potrebno za sastanak, potreban materijal za rad ukoliko se planira da se sa grupom nešto radi.

Dolazak adolescenata: većina adolescenti obično dolazi 15 minuta ranije. Pojedini klubovi imaju toleranciju od 15 minuta ali ima i onih klubova koji su u svoja pravila stavili da nema kašnjenja. U tom periodu imaju neformalne razgovore sa voditeljima ili iskazu potrebu za zakazivanjem individualnih razgovora. To je priod pripreme kafe, čaja, sokova, grickalica, odabira muzike itd...

Početak sastanka: kada se skupe svi članovi kluba počinje sastanak. Voditelj obično počne jednom rečenicom „Sastanak počinje“, ili „Počinjemo“ kako bi se napravio prelaz od neformalnog druženja ka početku rada kluba.

Krug razmene: prvi deo sastanka počinje krugom razmene. Značajan za sve

adolescente jer iz ovog kruga proizilazi tema sastanka. Najčešće počinje rečenicom „Šta ima novo“ ili nekim drugim otvarajućim pitanjem, koje podstiče grupu na razmenu. Obično traje 45 minuta do sat vremena.

Pauza: 15 minuta, kuvanje kafe, čaja....

Drugi deo sastanka: sastoji se iz animatorskih aktivnosti, dolaska nekog gosta ili se nastavlja razgovor sa prvog dela sastanka ukoliko adolescenti pokažu interesovanja.

Završetak sastanka: pre završetka sastanka sledi dogovor o sređivanju prostora (pranje čaša, skupljanje grickalica...) Kada se sastanak završi sledi sređivanje prostora. Voditelji kluba ostanu još sat vremena kako bi napisali protokol sa sastanka i razmenili ključna zapažanja o samom sastanku.

Tip aktivnosti kluba, koje se izmenjuju u nedeljnom ritmu:

- tematski sastanak/razmena (diskusija);
- animatorske /manuelne aktivnosti;
- gosti;
- izlasci.

Tokom godine, na klupskim sastancima (u tematskom delu) se obično obrade sledeće teme: identitet (najznačajnije pitanje u adolescenciji), komunikacija i odnosi uopšte, rešavanje konflikta, zdravlje (rizična ponašanja), inkluzija (nediskriminacija), partnerski odnosi, rodna ravnopravnost, porodica i reproduktivno zdravlje, planiranje budućnosti, obrazovanje (formalno, neformalno), radno angažovanje (zapošljavanje), stanovanje i vođenje domaćinstva i odnos prema životnoj sredini.

Intervencije koje se primenjuju u klupskom načinu rada su modelovanje, reflektovanje, afirmacija kroz aktivnosti, grupni „pritisak“, animacija.

Animatorske aktivnosti veoma su značajne u radu sa mladima. Ukoliko su aktivnosti koje se nude mladima dosadne, oni neće ni odlaziti na te aktivnosti. U početku kada se grupa formira, kada se mladi još ne poznaju, kada su oprezni i ne iznose mnogo intimnih detalja aktivnosti poput igara u klubu mogu doprineti da se mladi bolje upoznaju, opuste i međusobno saraduju. Animatorske aktivnosti prevashodno se odigravaju u drugom satu, posle pauze. Igra je značajan kanal komunikacije sa mladima i ne treba je potcenjivati. Igra uči mladu osobu saradnji, dogovaranju, strpljenju, poštovanju pravila, granicama (s obzirom da svaka igra ima svoja pravila).

Deluje nekada čudno da adolescenti u sukobu sa zakonom vole da se igraju. Ali ne treba zaboraviti da je zabava, pripadnost grupi, samoafirmacija značajni pokretači mladih ljudi. Iskustva socioterapijskog kluba GRiG, pokazuju da se mladi rado uključuju

u ove aktivnosti.

Gosti u klub dolaze u dogovoru sa članovima kluba. Trebaju da budu različitih zanimljivih profesija, koje mogu biti interesantne mladima (glumci, muzički kritičari, sportisti, i sve druge zanimljive profesije koje predlože mladi). Cilj dovođenja gosta je da predstavi svoj razvojni put koji je prošao da bi došao do cilja tj. uspeha. Veoma često odrasli ali i mladi vide samo uspeh koji neko postiže, vide popularnost, skupe automobile, jahte, kuće, novac....Nemaju prilike da vide put do uspeha koji se sastoji od upornosti, kriza, povremenih neuspeha, neodustajanja. Upravo o tim teškim trenucima i neodustajanju od svog cilja, govore gosti.

Klub organizuje i izlaske sa svojim članovima. Izlasci mogu biti odlazak u bioskop, pozorište, na sportske manifestacije, izleti itd.... Ovi događaji se unapred dogovaraju sa članovima. Izlasci su mogućnost sticanja novih iskustava, životnih veština i proširivanje polja interesovanja ali i prilika da adolescent pokaže veštine i znanja koje poseduje. Na ovaj način mladima se omogućava da uče pravila ponašanja u grupi i na javnom mestu ali i da steknu samopuzdanje, samoafirmaciju i osećaj sigurnosti.

Zaključak:

Socioterapijski klubovi za mlade koji imaju teškoće u odrastanju, doprinose razvoju socijalnih veština i integraciju mlade osobe u sredinu. Posebno su preporučljivi za rad sa mladima u sukobu sa zakonom, s obzirom da tragaju za novim izvorima podrške. Rizična ponašanja mladih sa izrečenim vaspitnim naložima i posebnim obavezama, mogu biti znak psihološkog trpljenja i odbrana od njega.

Treba naglasiti da prvi znaci psihološkog trpljenja adolescenata najčešće se ne ispoljavaju kroz telesne ili psihičke simptome, već kroz promene u ponašanju (Ćurčić, 2013). Ono što je karakteristično za ovu grupu mladih je da su vrlo šturi u ekspresiji i razgovoru o emocijama. Nelagodno se pri tome osećaju, ne znaju da ih opišu i boje se da budu neshvaćeni i "provaljeni". Vrlo su slabi u sentimentima, dugotrajnim osećanjima, često ih negiraju i nemaju osećanje kontinuiteta. Njihovo nezadovoljstvo je obično usmereno ka spolja, (nezadovoljni su srednom, drugima, roditeljima, školom...) a ne ka unutra.

Upravo zbog toga, ovaj način rada mladi rado prihvataju jer "ne pritiska" a to ne izaziva otpor kod mladih. Klub je prilagodljiv oblik okupljanja, prilagođava se potrebama i mogućnostima članova, tim pre što ga faktički oblikuju sami članovi. Omogućava zadovoljenje različitih potreba članova grupe, kako pojedinačnih tako i grupnih: lična afirmacija, odgovornost, samopoštovanje, poštovanje drugih, druženje i vršnjački uticaj, osećanje pripadnosti, ublažavanje nerealnih ambicija i fantazija, umanjevanje materijalizma kroz pružanje novih i drugačijih vrednosti, suočavanje sa sopstvenim strahom, proširivanje polja interesovanja.

Mladi u klubu mogu da dožive ličnu afirmaciju, razviju odgovornost, prošire polje interesovanja, klub podržava i učenje novih veština i zadataka, klub doprinosi smanjenju tenzije, struktuirano slobodno vreme, preispituje vrednosti i omogućava razne modele

idnetifikacije (voditelji, drugi mladi, gosti...), razvija mrežu odnosa spolja kroz klupske aktivnosti. Ključni element je da se korisnik ne svodi na pukog primaoca usluge, na pasivnog konzumenta, što se često dešava posebno u oblasti socijalne zaštite.

Sušтина je da svaki čovek ima potencijala da nešto pruži drugome, dajući on/a je istovremeno na dobitku, razvija osećanje važnosti, samopouzdanje, ljudskosti, zauzima aktivan odnos prema životu. Stoga je važno da klub razvija te potencijale i da njegovi članovi doprinose ne samo svojoj dobrobiti, već i dobrobiti drugih osoba koje su ugrožene. Time se oni razvijaju kao ličnost, a ujedno razvijaju osećanje za zajednicu što je „interes“ svakog društva. Klub za mlade jeste upravo jedna takva grupa. Kada dovoljno ojača, stabilizuje svoje članstvo, zadovolji njihove osnovne grupne potrebe, klub može biti snažno sredstvo za podršku ciljnoj grupi u celini, posebno u lokalnoj zajednici i razviti aktivnosti (samo) zastupanja interesa te grupe.

Upravo zbog ovakvog načina rada sa adolescentima u sukobu sa zakonom i njihovih razvojnih karakteristika, država je prepoznala resurse socioterapijskih klubova i rada u zajednici kada je u pitanju sprovođenje vaspitnih naloga i posebnih obaveza.

Literatura:

Banić M., Stevanović I. (2015). *Kako do pravosuđa po meri deteta: Zaštita dece žrtava u krivičnim postupcima i stanje u praksi u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za prava deteta.

Buljan-Flander, G (2016). *Adolescencija – izazovi odrastanja*. <http://www.poliklinika-djeca.hr/aktuelno/teme/adolescencija-izazov>

Ćurčić, V. (2013). „*Ruski rulet*“ *adolescencije*. U Ćurčić V, (urednik), *Razvoj i mentalni poremećaji*. Društvo za dečju i adolescentnu psihijatriju i srodne struke Srbije - DEAPS

Filipović, S., Đukanović, B., (2010). *Grupni socijalni rad*. Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Milosavljević-Đukić, I., Tankosić, B., Petković, J., Marković, M., (2017). *Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa*. Temida, vol.20, br.1, str.45-64.

Milosavljević-Đukić, I. (2015). *Funkcionisanje zdravstvenog, pravosudnog i sistema socijalne zaštite u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Univerzitet u Beogradu. Fakultet političkih nauka. Doktorska disertacija.

Pejović-Milovančević, M. (2012). *Poremećaj ponašanja*. U Bojanin S., Popović-Deušić, S. (urednik). *Psihijatrija razvojnog doba* (str. 361-372). Beograd, Institut za mentalno zdravlje.

Petrović, D., Sedmak, T., Ćorić, B., (2005). *Metode grupnog socijalnog rada*. Beograd, Univerzitetski udžbenik.

Stakić, Đ. (2013). *Priručnik za stručnjake u sistemu maloletničkog pravosuđa*. Program „Unapređenje dostupnosti pravde u Srbiji“. Beograd, International Management Group – IMG.

Ivana L. Milosavljević-Đukić, PhD
College of social work

SOCIO-THERAPEUTIC CLUBS FOR ADOLESCENTS WITH BEHAVIOURAL PROBLEMS

Summary: This paper aims to present socio-therapeutic clubs for adolescents as a method of working with young people with behavioral problems. The paper deals with the specific developmental characteristics of adolescents, which are largely dependent on the choice of working method. Special attention is paid to the formation, establishment and organizational structure of socio-therapeutic clubs. Socio-therapeutic youth clubs, as a form of association in an open social environment, are imported from the urbanized areas of Western Europe. They are suitable for working with young people, since they represent a process in which a young person learns to use their social skills. This method of group work enables social learning in everyday situations. Historically and logically, it belongs to the movements of humanistic orientation, and it has an organic connection with psychology and social work in the local community. In a wider sense, the club is a form of gathering people with shared interests, while in the narrow sense the socio-therapeutic club primarily implies the permanence of the group and represents the working method or form of gathering people in a group with a particular goal. When it comes to adolescents in conflict with the law, it is possible to implement diversionary measures and special obligations via such clubs.

Key words: *adolescents, socio-therapeutic clubs, behavioral problems*

doc.dr Nataša O. Ljubomirović¹
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

615.851-053.2:371.382
Pregledni naučni rad

IGRA KAO TERAPIJSKI PROCES

Apstrakt: Igra je osnovni pristup u radu sa decom, jezik deteta. Dete se kroz igru slobodno izražava i samim tim, putem igre razvija brojne sposobnosti, od najnižih perceptivnih funkcija do složenih viših kognitivnih procesa, pažnje, pamćenja, mišljenja. Sve ono što nam se desilo u detinjstvu pamtimo kroz igru. To bi trebalo da bude osnovna smernica za rad sa decom, kako bi se deci obezbedio bezbrižan život prožet igrom i maštarijama, ali ne toliko naivan, nego usmeren, kako bi iz svake igre učilo dete i razvijalo se. Terapija igrom je značajna za identifikaciju teškoća u vidu razvojnih poremećaja. Putem terapije igrom, dete dobija priliku da se bezgranično igra, u potpunoj slobodi, jer je upravo to okruženje i uslov u kome će dete ispoljiti svoje misli i osećanja. U zgrčenom prostoru, u kome je dete ograničeno, ono neće izražavati svoje slobodne misli, jer na neki način tu postoji i strah. Igra mora biti slobodna sa postavljenim ciljem od strane terapeuta, u toku terapije igrom.

Gljučne reči: *dete, igra, terapija, razvoj, terapija igrom*

Uvod

Igra nastaje rođenjem. Zajednička je za svu decu, ma koliko ona bila različita. Svako dete voli da se igra, i kroz igru zadovolji svoje potrebe. Ona ima značajan uticaj na razvoj motorike, kognicije, emocionalnog razvoja i socijalizacije kod dece. Deca kroz igru ispoljavaju i pozitivne i negativne emocije, svojim ponašanjem kroz igru govore o sebi. Igra je jezik dece, te se igra primenjuje u dijagnostičke i terapijske svrhe. Tretmani terapije igrom moraju biti unapred isplanirani i imati svoj cilj.

Dok se igraju, deca uče kako da rešavaju probleme, pronalaze sami izlaze i tako razvijaju svoj kognitivni potencijal i jačaju samopouzdanje (Van Fleet, 2009).

Kome je namenjena terapija igrom?

Iako ljudi svih uzrasta mogu imati koristi, terapija igrom je ipak naročito pogodna za decu od 3 do 12 godina. Poslednjih godina, intervencije terapije igrom su se koristile i kod vrlo male dece od 0 do 2 godine starosti, međutim smatra se da terapija igrom daje najbolje efekte prvenstveno kod dece predškolske i školske dobi koja imaju emocionalne i/ili ponašajne teškoće. Konkretnije, terapija igrom je korisna za decu koja imaju poteškoće sa upravljanjem ljutnje, poteškoće pri koncentraciji, poteškoće u kontaktima s drugom decom i/ili odraslima, deci koja su motorički hiperaktivna, deci koja su izgubila blisku osobu, deci čiji roditelji su u postupku brakorazvoda ili su razvedeni, deci koja su svedočila nasilju, deci koja imaju probleme u komunikaciji ili poremećaj iz

¹ natasa.ljubomirovic@asp.edu.rs

autističnog spektra (ako nije uključena mentalna retardacija), ako razvoj nije adekvatan hronološkoj dobi, i za poboljšavanje odnosa roditelj – dete.

Ciljevi terapije igrom

Igra kao terapijski proces omogućuje da:

- postanu odgovorniji za svoje ponašanje i razviju efikasnije strategije prevazilaženja problema,
- razviju nova i kreativnija rešenja problema,
- razvijaju poštovanje i prihvatanje sebe i drugih,
- uče da osećaju i izražavaju emocije,
- neguju empatiju i poštovanje misli i osećanja drugih,
- uče nove društvene i relacijske veštine sa svojom porodicom,
- razviju samoeфикаsnost i samim tim i veće poverenje u svoje veštine

Terapija igrom

Igra je najpoželjnija aktivnost među decom. Osim što kroz igru uče, razvijaju svoje sposobnosti i veštine, upoznaju svet oko sebe, deca se oslobađaju frustracija iz svakodnevice. U samoj terapiji igrom, terapeut uvođenjem pravila pomaže detetu da prihvati norme ponašanja i da razvija samokontrolu (Ljubomirović, 2000).

Deci treba dati vremena i prostora, imati strpljenja i podstaći svaku aktivnost kroz igru. Savremena istraživanja i poznati svetski psihoanalitičari su potvrdili da je igra od suštinskog značaja za celokupni dečji razvoj.

Tokom odrastanja i razvoja svakog deteta, u bilo kojoj sredini, igra zauzima veoma važno mesto u njegovom životu. Igra tek na preoperativnom stadijumu, prema Pijažeu, doseže status simboličke igre. Simbolička igra predstavlja asimilaciju stvarnosti koja je neophodna kako bi dete zadovoljilo potrebe intelektualnog i afektivnog unutrašnjeg doživljaja. Da bi ona postojala, neophodni su začeci dečjeg mišljenja. Oni su konkretni i odnose se samo na ono što je vidljivo golim okom i dostupno sada i odmah. Pijaže govori o dvostrukoj egocentričnosti dečije igre. On kaže da je igra kod dece dvostruko egocentrična, jer oni, pre svega, koriste sistem simbola koji je samo njima poznat i eventualno roditelji ove dece mogu da znaju šta znače, a drugo se odnosi na činjenicu da je sve usmereno na dete, ono želi sve, sada i odmah. Simbolička igra se odvija u tri oblika:

- jedan predmet predstavlja drugi,

- igre pantomime,
- igre uloga.

Deca se kroz igru upoznaju međusobno, ali upoznaju i sebe i svet koji ih okružuje. Uče, razvijaju se, usvajaju nove informacije i znanja. Stiču osećaj samopouzdanja i hrabrosti, ali se i upoznaju sa nekim novim preprekama, sukobima, strahovima, koji su realni i koji ih na adekvatan način pripremaju za život (Wilson & Ryan, 2005). Igra je najprirodniji način da deca iskažu svoje misli i čitav svoj unutrašnji svet, budući da nisu verbalno još osposobljeni za iznošenje apstraktnih činjenica. Igra je moćna spona koja nas može vezati sa decom i dozvoliti nam da uplovimo u njihov svet. Upravo ovim načelom vode se i terapeuti kojima u suštini i jeste cilj da uđu u bit i suštinu dečije igre i tako otkriju brojne stvari i prevaziđu brojne probleme.

Tradicionalna terapija razgovorom je najčešće neprikladna za decu, jer nisu uvek u mogućnosti izraziti svoje osećaje rečima. Terapija igrom pruža sigurno okruženje u kojem kvalifikovan i empatičan terapeut stiže duboko razumevanje detetovih poteškoća kroz metaforu igre, ponašanje i komuniciranje sa terapeutom.

Nekritična i emocionalno podržavajuća terapeutska atmosfera dopušta detetu da bude ono što zaista jeste i da izrazi svoje unutrašnje sukobe i napetosti u sigurnoj okolini. To može dovesti do rešavanja njihovih konflikata, stvaranja novih zdravijih obrazaca ponašanja i otvaranja potencijala za samorazvoj i samoizlečenje

Terapeut u toku terapije igrom mora poznavati razvojne niti dečjeg razvoja. Dečji razvoj prati smena četiri saznanja stadijuma, a to su senzomotorni, preoperativni, konkretni i formalni. Dete koje funkcioniše na preoperativnom stadijumu nije u stanju da barata apstraktnim pojmovima, te se to od njega i ne može očekivati. Deca mogu imati razne teškoće koje se mogu odraziti i na igru. One mogu biti motoričke prirode, govorno – jezičke teškoće, teškoće intelektualnih sposobnosti. Sve teškoće i ograničenja treba staviti u kraj, a u fokus rada staviti potencijale pojedinca i razvijati ih do maksimuma. Ne treba nikako insistirati na nečemu što dete funkcionalno nije u stanju da uradi. Prilikom ovakvih nepogodnih situacija po dete, može doći do značajnih frustracija koje mogu ometati kasniji život deteta.

Igra vođena metodama terapeuta može da nam odgovori na pitanja da li dete ima neki problem, konflikt ili frustraciju. Kroz igru, dete zadovoljava potrebe svog intelektualnog i afektivnog «ja». Ono se bori kroz igru sa teškoćama iz svakodnevnog života, ali na takav način da završava igru onako kako to ono želi. Da bi se detetovo emocionalno stanje uravnotežilo, njemu je neophodno da prihvati stvarnost na određen način, a to može samo kroz igru. Treba voditi računa o tome kakvim situacijama prisustvuju deca, sve i kada nam se čini da je možda bezopasno. Decu treba sklanjati od loših uticaja i pružiti im što više slobode za igru. Pristustvo stresnim situacijama može da ostavi na decu značajne tragove koji će biti prolazni ili se zadržati zavisno od brojnih faktora.

Upravo ova potreba deteta da prilagodi spoljnje događaje sopstvenim doživljajima naziva se asimilacija, i ona je upravo to što Pijaže smatra dečjom simboličkom igrom. Dakle, dete da bi zadovoljilo unutrašnje potrebe i dostiglo svoju unutrašnju rav-

notežu, ispoljava svoj unutrašnji svet kroz igru (Winerman, 2009). Deca ispoljavaju ono što se dešava u njima samima, mešaju u to situacije iz svakodnevnog života i prilagođavaju sopstvenim željama i potrebama. Terapija igrom pruža deci upravo ravnotežu na ovim nivoima.

Rezultati longitudinalnih svetskih istraživanja govore o pozitivnim efektima koje ima terapija igrom na razvoj dečje ličnosti. Igra i kreativno stvaralaštvo mogu da priđu našim nesvesnim potrebama, težnjama, unutrašnjim sukobima, svemu onome nesvesnom što je u nama. Terapija igrom je dobra i za osobe koje nemaju nikakve probleme, iz čistog stimulativnog značaja. Međutim, mnogo je važniji efekat ove terapije na decu koja su doživela negativna iskustva, imaju poremećaj pažnje s pridruženom hiperaktivnošću, anksioznost, pa čak i autizam.

Kod autizma, dolazi do izostanka mašte prilikom igre. Deca autisti imaju igru koja je ritualna, stereotipna i prepuna anksioznosti. Ovako će oni dobiti modele za igranje, smernice kojih će se držati i koje će im omogućiti da osete čar igre, kao i sva druga deca. Deca kroz igru traže podsticaje, potkrepenja, podršku koju nisu dobili u dovoljnoj meri u svakodnevnom životu.

Ono što igra pruža deci jeste uvod u životne situacije, kroz koje će prolaziti i učiti ih da se sami snalaze u njima.

Terapeuti koji su obučeni za terapiju igrom ispunjeni su strpljenjem. Oni ne treba da ubrzavaju igrovni tok, nego da dozvole da se igra samostalno i bezbrižno odvija. Terapeut mora da prihvati dete i sve njegove vrline i mane. Detetu je potrebno baš to prihvatanje, jer je vrlo moguće da u svom okruženju ne nailazi baš uvek na odobravanje onoga što radi. Terapeut tim prihvatanjem osnažuje dete da slobodno razmišlja i deli svoje misli i osećanja. Razvija kod deteta osećanje sigurnosti i poverenja.

Ukoliko se dogodi da deca nešto pogreše, treba ih uputiti kako da na adekvatan način kompezuju način, a da dođu do istog cilja, bez upućenja kritike. Srž terapije igrom jeste da deca spoznaju sama sebe, da postanu svesna onoga što jesu i onoga što nisu, šta vole ili ne.

Nedirektivna terapija igrom je metoda koja deci omogućava apsolutnu slobodu, bez granica i pritiska. Dete je slobodno. Ova terapija je usmerena isključivo na dete. Deci se u toku ove terapije pruža potpuna podrška i razumevanje po pitanju njegovih osećanja i postupaka. Deci se predlažu različiti načini da zadovolji svoje potrebe, unutrašnje i okruženja. Dete inicira kontakt i vodi igru, na inicijativu deteta terapeut treba spontano da se uključi i da se nastavi razvojni tok igre. Ništa što dete govori i radi ne treba osporavati, nego mu omogućiti potpunu slobodu.

Igra je najpovoljniji način da deca izraze slobodno svaku svoju misao, latentna osećanja, konflikte i da se uz pomoć terapeuta usmere i razvijaju bezbrižnim dečjim razvojnim tokom.

Osim nedirektivnog pristupa terapije igrom, postoji i direktivni pristup terapije igrom. Tu je terapeut direktivan, pokazuje inicijativu u terapijskom procesu u odnosu

na ciljeve koje putem tretmana treba da postigne. Kod dece koja su inhibirana, povučena, često direktivni pristup otvori mogućnost za otvaranje deteta ka svetu u situaciji ovde i sada. Potom je zadatak terapeuta da usmerava igru i vodi dete kroz proces.

Postoji nekoliko oblika terapije igrom kao što je kognitivno-bihejvioralna terapija igrom koja koristi igračke i igru kako bi uticala na misli i osećanja dece direktno, i to na taj način što se vrši odabir materijala za terapiju koji je u potpunosti u skladu sa problemom koji dete ispoljava i koji je jedinstven za svako dete ponaosob. Osnovna pretpostavka u kognitivno-bihejvioralnoj terapiji je da postoji jaka veza između misli, situacija, emocija i ponašanja.

- Terapija razrešenjem ili oslobađanjem (Release play), kao terapija igrom je pristup koji je razvio David Leviz, za decu koja su iskusila specifična traumatska iskustva. Levizijev pristup se zasniva na verovanju u abreaktivne efekte igre i naknadno oslobađanje bola koji je prouzrokovala trauma.
- Terapija igrom u pesku (Sand play) u kojoj se deci u terapijskom postupku daje pesak, voda i kolekcija minijaturnih objekata. Intervencije u pesku olakšavaju deci da koriste metafore i simbole, dopuštajući im da komuniciraju kroz svoj svet igre na manje preteći način. Unutrašnji svet postaje vidljiv kroz odabir figura koje se postavljaju u pesak. Na ovaj način postaje vidljiv deo kojeg nisu svesni, a koji pokazuju u sigurnom mestu (safe place).
- Filijal terapija je vrsta terapije igrom gde roditelji služe kao psihoterapijski koterapeuti koji sprovode sesije terapije igrom sa svojom decom pod supervizijom obučениh terapeuta igrom. Kako su u ovoj vrsti terapije igrom roditelji aktivni koterapeuti, oni se obučavaju CCPT veštinama koje su osmišljene tako da ojačavaju veze roditelj-dete i poboljšavaju međusobno poverenje. Ovaj metod je jako koristan, jer omogućava roditeljima da u svojim kućama primenjuju Filijal terapiju. Ova nedirektivna metoda rada omogućava roditeljima da razviju dobar odnos sa svojom decom na nedirektivan način. Kroz sigurnu i pozitivnu atmosferu, deca mogu da se izraze i ispituju nepoznato. Terapeuti roditeljima daju povratne informacije i diskutuju o potrebama i napretku deteta.

Zaključak:

Igra je osnovni pristup u radu sa decom, jezik deteta. Dete se kroz igru slobodno izražava i samim tim, putem igre razvija brojne sposobnosti, od najnižih perceptivnih funkcija do složenih viših kognitivnih procesa, pažnje, pamćenja, mišljenja. Sve ono što nam se desilo u detinjstvu pamtimo kroz igru. To bi trebalo da bude osnovna smernica za rad sa decom, kako bi se deci obezbedio bezbrižan život prožet igrom i maštarijama, ali ne toliko naivan, nego usmeren, kako bi iz svake igre učilo dete i razvijalo se.

Prema istraživanju Organizacije terapije igrom Ujedinjenog kraljevstva (PTUK) čak je 70 posto dece pokazalo pozitivne promene nakon tretmana ove vrste terapije. Takav podatak se može objasniti prirodom odnosa između terapeuta i deteta koji se razvija i neguje. Nema prosuđivanja, nema tačnog, ni netačnog. Omogućavajući takvu atmosferu gde su granice samo vezane uz sigurnost deteta, terapeut omogućava detetu da se slobodno izrazi bilo verbalno, fizički ili kroz igru. Sve navedeno u ovom radu ukazuje na činjenicu da igra ima nenadoknadivu ulogu u učenju i razvoju dece. Zato je izuzetno značajno da odrasli shvate značaj igre, da je podstiču i neguju.

Terapija igrom je značajna za identifikaciju teškoća u vidu razvojnih poremećaja. Putem terapije igrom, dete dobija priliku da se bezgranično igra, u potpunoj slobodi, jer je upravo to okruženje i uslov u kome će dete ispoljiti svoje misli i osećanja. U zgrčenom prostoru, u kome je dete ograničeno, ono neće izražavati svoje slobodne misli, jer na neki način tu postoji i strah. Igra mora biti slobodna sa postavljenim ciljem od strane terapeuta, u toku terapije igrom.

Literatura:

Ljubomirović, N. (2000). *Terapija igrom*. Psihijatrija danas. Beograd: Institut za mentalno zdravlje

Van Fleet, Sywulak & Sniscak (2010). *Child-Centered Play Therapy*. New York: The Guilford Press

Van Fleet, R (2009). *Group play therapy with adolescents and young adults: An experiential approach to prevention and intervention*. Boiling Springs, PA: Play Therapy Press.

Wilson, K & Ryan ,V.(2005). *Play therapy: A non-directive approach for children and adolescents* (2nd ed.). London: Balliere Tindall..Winerman, L.(2009). Playtime in peril. *Monitor on Psychology*, 40(8), 50-52.

Doc.dr Nataša O. Ljubomirović,
College of Social Work in Belgrade

PLAY AS A THERAPEUTIC PROCESS

Summary: The play is the basic approach to working with children, the language of the child. The child freely expresses himself through the play and, through the play, develops numerous abilities, from the lowest perceptual functions to complex higher cognitive processes, attention, memory, thinking. We remember everything that happened to us in childhood through the play. This should be a basic guideline for work with children, in order to provide children with a carefree life with play and fantasy, but not so naïve, but directed, so that every child learns and develops from each play. Play therapy is important for identifying difficulties in the form of developmental disorders. Through therapy, the child gets the opportunity to play immensely, in complete freedom, because it is precisely this environment and the condition in which a child will express his thoughts and feelings. In the cramped space, in which the child is limited, it will not express their free thoughts, because in some ways there is fear. The play must be free with the goal set by the therapist, during the play therapy.

Keywords: *child, play, therapy, development, play therapy*

Vera Kovačević,
defektolog
Doc.dr Milenko M. Čurović¹,
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

376.1-056.26/.36-053.2:615.851

Stručni rad

I JA SAM DETE OVE PLANETE: PRAKTIKUM ZA RADNU I OKUPACIONU TERAPIJU U DOMOVIMA ZA DECU OMETENU U RAZVOJU

Apstrakt: Osnovna ideja ovog rada jeste da iskustveno pomognemo vaspitačima i roditeljima u likovnom i radnom vaspitanju umereno mentalno ometene dece i omladine. Ako uzmemo u obzir činjenicu da umerena mentalna retardacija podrazumeva mogućnost uključivanja ove dece u vaspitno obrazovni proces po posebnom programu, te da kao takvi ti programi mogu da ih obuče za jednostavne manuelne radnje, dolazimo do zaključka koliko su važni segmenti tih programa upravno likovno i radno vaspitanje. Dajući deci mogućnost da se oprobaju u, u radu navedenim, likovnim i radnim tehnikama, zapravo im dajemo mogućnost da unaprede motoriku, savladaju svoja lična ograničenja, iskažu emocije koje nisu sposobni da verbalizuju, steknu samopouzdanje, osećaju radost zbog uspeha i razviju osećaj pripadnosti grupi u kojoj stiču ove veštine. Veoma je važno da vaspitači i roditelji pažljivo i objektivno izvrše procenu detetovih sposobnosti, kako se pred njega ne bi stavljali preveliki zadaci koje ne bi moglo savladati, što bi dalje dovelo do gubitka motivacije i odbijanja saradnje u daljim naporima da se, u granicama realnog, prevaziđu ograničenja u samostalnom funkcionisanju.

Ključne reči: *umerena mentalna retardacija, likovno vaspitanje, radno vaspitanje*

Uvod

Namera nam je da ovim radom, koji je nastao kao rezultat dugogodišnjeg iskustva u radu sa populacijom umereno mentalno ometene dece i omladine, pomognemo vaspitačima i roditeljima koji brinu za njihov psihofizički razvoj. Ovo je prvi korak ka

¹ curovic.milenko@asp.edu.rs

konkretizaciji Plana i programa koji je dalo Ministarstvo prosvete Republike Srbije, a i naša iskustva pokazuju da nema umereno mentalno ometenog deteta sa kojim se ne može postići rezultat. Počinjemo od onog što dete može i ume, bez obzira što su neke od očuvanih snaga i sposobnosti u sasvim skromnim okvirima, pa čak i na elementarnom nivou razvijenosti. Postepenim razvijanjem tih snaga i sposobnosti omogućavamo razvijanje onih koje do tada nisu bile razvijene, ili su bile ravijene u neznatnoj meri. Pretpostavljamo da postoje i latentne mogućnosti kod svakog deteta, zato ne smemo biti zadovoljni jednostavnim uspesima koje umereno mentalno ometeno dete postiže. Osnovna načela svakog roditelja i neposrednog radnika moraju biti krajnji optimizam, entuzijazam i pozitivan prilaz detetu, njegovim mogućnostima i izglecima za razvoj.

U organizovanom i sistematskom radu moramo se rukovoditi opštim pedagoškim načelima i didaktičkim principima, uzimajući u obzir da umereno mentalno ometena deca imaju usporen i ograničen razvoj. Tako, na primer, u sprovođenju Plana i programa moramo početi od poznatih iskustava ka saznavanju novih, nepoznatih opažanja, predstava i pojmova. U osposobljavanju za život i rad ove dece važna je metodika rada. Način rada ne sme da bude nepromenljiv, šabloniziran. Trebalo bi izvršiti pravilnu procenu psihofizičkih mogućnosti deteta u određivanju zadataka kako bi ono doživelo uspeh, jer neuspeh frustrira i dete i vaspitača. Za postizanje pozitivnih rezultata kod umereno mentalno ometene dece potrebno je uspostaviti emotivnu bliskost da bi dete imalo poverenje i osetilo da je voljeno. Kada postignemo pozitivan kontakt, svoje mesto u radu nalazi motivacija koja je jedan od glavnih pokretača dečje aktivnosti. Od izuzetne važnosti u radu sa ovom decom su pohvale i nagrade za najmanji njihov napor i pokret. Kaznu ne smemo primenjivati, ali da bi dete shvatilo svoje greške ili negativno ponašanje, uskraćujemo mu neko njegovo zadovoljstvo.

Krajnji cilj našeg strpljivog rada, osim osposobljavanja za život i neke radne operacije jeste izgrađivanje ličnosti sa pozitivnim crtama karaktera i integracija u društvenu sredinu, u kojoj bi mentalni hendikep bio što manje primećen. Uspeh u radu sa detetom možemo očekivati onda kada uspostavimo pravilan odnos prema njemu.

O tome je pisao Arnold Rackovski:

„Ako te tvoje dete potraži pogledom, pogledaj ga.
 Ako te tvoje dete dodirne rukama, zagri ga.
 Ako te tvoje dete dodirne usnama, poljubi ga.
 Ako tvoje dete hoće nešto da ti kaže, poslušaj ga.
 Ako se tvoje dete oseća bespomoćnim, pomози mu.
 Ako se tvoje dete oseća samo, prati ga.“

Likovno vaspitanje

Najveći broj populacije umereno mentalno ometene dece i omladine ostaje na nivou konkretnog saznanja, razmišljanja, rasuđivanja i iskazivanja, zato likovno vaspitanje zauzima značajno mesto u programskoj strukturi vaspitnog rada. Likovno vaspitanje omogućava razvoj individualnih sposobnosti, sklonosti, interesa, volje,

proširuje i produbljuje emotivni život deteta, pomaže razvoj manuelne kompetencije, razvija istrajnost i pedantnost u radu. Likovni rad ove dece daje mogućnost procene njihove sposobnosti, a često nam saopštava ono što oni ne mogu ili ne umeju da verbalno iskažu. On održava i njihova znanja o predmetima, pojavama i sl.

Rad na izvođenju likovnog vaspitanja je težak, složen i naporan, te zbog toga zahteva poznavanje dečjih psihofizičkih mogućnosti. Vaspitač mora da poseduje znanja, a iznad svega da bude čovek koji će se sav predati deci kako bi se što potpunije i osećajnije izrazili. On mora da uvažava ličnost umereno mentalno retardiranog deteta, da polazi od njegovih psihofizičkih mogućnosti i polako, na najprikkladniji način daje detetu ono za čim ne bi samo nikada posegnulo. Treba da dopusti da se dete slobodno likovno izražava, jer bi svako forsiranje ometalo razvoj likovnog izražavanja. Da bi se ostvarili ciljevi i zadaci likovnog vaspitanja, vaspitač i roditelj moraju da izgrade svoj autoritet kod dece, jer samo tako rezultati neće izostati.

Umereno mentalno retardirana deca ne poseduju sposobnost da se samostalno likovno izraze u toj meri kao deca bez smetnji u razvoju, ali bez obzira na to, likovno vaspitanje ima obrazovno-opservacioni i korektivni značaj. Ona uče da se snalaze u prostoru, razvijaju smisao za veličinu, oblik i boju. Likovna aktivnost jača pažnju, sposobnost vizuelnog pamćenja i kombinatorke sposobnosti mašte, koja je kod ove dece jako siromašna. Osim toga, koriguju se slabosti motorike ruku i prstiju, a razvija se spretnost i elastičnost manuelnih pokreta. Rad na likovnom vaspitanju sa umereno mentalno retardiranom decom zahteva individualni pristup koji treba da pokrene dečje osećaje na aktivnost.

Tehnike likovnog izražavanja nisu cilj već sredstvo pomoću kojeg će dete pokazati svoju kreativnost, a njegove sposobnosti će doći do većeg izražaja. Likovno vaspitanje je širok pojam i pruža velike mogućnosti vaspitnog delovanja i zato je zastupljeno i u ostalim vaspitnim područjima. Naše dete ne može da izvrši izbor materijala i motiva, zbog toga je potrebno ići postupno i za početak dati pogodan materijal, a najprikkladniji je papir.

Rad sa papirom

Papir je omiljeni materijal u likovnom izražavanju dece. Razna manipulisanja papirom (gužvanje, cepanje, kidanje, savijanje i dr.) doprinosi koordiniranoj delatnosti očiju i ruku, a u isto vreme predstavlja vežbe šake i prstiju. U početku je rad sa papirom posebno pogodan jer ne traži veća fizička naprezanja, pa je zbog toga dostupan i fizički slaboj deci. Obuka počinje od prostih i lakih operacija koje ne traže upotrebu alata. U početku, deca uče da otkidaju papir prstima i nožima, a kasnije da te komade gužvaju i od njih prave loptice. Posle toga prelazi se na obuku presavijanja papira. Deca prvo nauče da savijaju papir na pola praveći salvete, a zatim uče savijanje na četiri dela i prave maramicu. Kada nauče te pokrete, prelazi se na cepanje papira po liniji. Posle cepanja, treba da nauče da seku po liniji, a zatim da se služe četkicom, da lepe papir jedan na drugi, da lepe izgužvane loptice u određenom prostoru i da lepe određene aplikacije i sličice. Kasnije ih učimo da u toku ovih aktivnosti koriste makaze i plastični

nož. Ovakvim postupnim radom razvijamo motoričko pamćenje.

Crtanje kod umereno mentalno retardirane dece

Uzimajući u obzir da su pokreti kod umereno mentalno retardirane dece nezgrapni, nesigurni i nekoordinirani, moramo prvo raditi vežbe kao što su: sakupljanje sa stola i poda raznog sitnog materijala (papirići, perlice, dugmad, semenke i sl.), razlikovanje raznih predmeta po kvalitetu, boji i obliku (u zavisnosti od individualnih sposobnosti), pravilno sedenje, pravilno držanje i korišćenje olovke i sveske.

Pojedinoj deci je potrebno dati olovku koja je stavljena u deblju navlaku, pa postepeno smanjivati debljinu navlake dok dete ne nauči da pravilno drži običnu olovku. Svako novo pokazivanje vaspitač počinje vodeći ruku deteta. Deca počinju da crtaju vukući proizvoljne crte koje prave običnom ili olovkom u boji (olovka mora biti meka). Povlačenjem crta dete nauči da čvrsto drži olovku i da se sigurno kreće po hartiji. Deca uče da povlače prave linije iz raznih pravaca, u početku po isprekidanoj, a kasnije po naznačenoj šemi. Zatim sledi crtanje sa ciljem. Vaspitač objašnjava: „crtaćemo kišu, kap po kap“ (na taj način deca uče kako da nacrtaju tačke na listu papira), „crtaćemo travčice“ (pri tom se uči povlačenje pravih linija olovkom u boji). Na ovaj način, postepeno, dete uočava boje, prepoznaje ih i imenuje (jenu po jednu, sa dugim ponavljanjima).

Kasnije se crtaju ograde (presecanje linija) i kružići (zatvorena linija). Ovakve crteže dete u početku crta po gotovim konturama, a posle dužeg vežbanja i samostalno. Sposobnija deca mogu učiti da crtaju po ograničenoj šemi koju priprema vaspitač (krug, kvadrat, trougao). Na ovaj način dete uočava oblike. Kako su ruke ove dece nespretno, potrebne su vežbe intenzivnih i većih kretanja, kako bi se savladao otpor šake i na taj način stvorili uslovi za razvijanje fine motorike. Zato je potreban veći format papira na kome deca mogu da crtaju velikim intenzivnim pokretima.

Crtež je najprirodnije izražajno sredstvo kojim se predstave deteta najlakše izraze i daje mogućnost očiglednog iznošenja unutrašnjih zbivanja u detetovoj psihi, intelektualnoj, emocionalnoj i telesnoj razvijenosti. Za dete je radost i zadovoljstvo da crta žive pokrete, specifičan doživljaj, njegov ponos i priznanje. Roditelji i vaspitači bi trebalo da omoguće podesan materijal na kojem će na početku dete da šara. Materijali koji su podesni za slobodno šaranje su: kreda u boji, šumska kreda, voštane paste, ugalj, svaki deblji papir većeg formata.

Umereno mentalno retardirana deca traže pažnju vaspitača i roditelja, zato treba pokazati interes za njihov rad, dati im podsticaj i zajedno sa njima se radovati uspesima. Posle šaranja, dete bi trebalo polako usmeravati na unošenje sadržaja iz realnog sveta u crtež. Na primer, crtamo macu, kucu, drvo, kuću, kućne aparate, pribor za jelo i održavanje lične higijene i sl. U ovoj fazi pokreti idu od lakta. Insistira se da dete kaže šta je nacrtalo, jer su forme često nejasne. Najviše što u crtanju možemo postići sa umereno mentalno retardiranim detetom je da crta sa određenom namerom određene oblike. Šta deca najviše vole da crtaju? Životinje, cveće, drvo, kuću, lišće, plodove i sl.

Crtanje suvim sredstvima

Olovka je najteže sredstvo za likovno izražavanje. Teže je decu naviknuti na crtanje olovkom nego bilo kojim drugim sredstvom za crtanje. Na početku moramo stalno upozoravati decu da nije dobro da se pri crtanju jako pritiska olovkom po papiru. Treba mnogo truda i istrajnosti da bi decu naučili da drže i koriste olovku. Gumicu za brisanje izbegavati (deca svaki potez, za koji misle da nije dobar žele da izbrišu, pa na kraju više brišu nego što crtaju). Treba izbegavati sitne poteze i raditi na većim formatima papira i insistirati na širokim i razmahnutim potezima. Koristiti što veće površine za crtanje, kao što su tabla i beton. Istrajnim i dugotrajnim nastojanjima, rezultati i kod ove dece ne izostaju.

Crtanje ugljem

Ugalj je vrlo dobro crtačko sredstvo za vežbe ruku u savlađivanju velikih linija i određenih formi. Crta se sa ciljem da se od posmatranog objekta zabeleži najbitnije. Za rad ovom tehnikom potrebni su ugljeni štapići, flannelska krpa i tonirani papir (pak papir). Umereno mentalno retardirana deca nisu sposobna da ovladaju složenijim formama ove tehnike.

Crtanje olovkama u boji

Olovke u boji se odlično uklapaju u likovni razvoj deteta. Tako će dete u crno belom crtežu, sa jednom ili više boja istaknuti najvažnije elemente (balone, kruške na drvetu i sl.). Deca bi trebalo da nauče da svoj likovni rad gledaju kao delo svojih ruku.

Crtanje mekim voštanim pastelama

Voštane boje imaju punu primenu u radu sa ovom decom. Sa ovim bojama deca slobodno šaraju i crtaju. Voštane boje ostavljaju debeo trag na papiru, što privlači njihovu pažnju. Ova tehnika kasnije služi za lakše savlađivanje drugih tehnika likovnog izražavanja i njihovo kombinovanje.

Crtanje kredom u boji

Krede u boji su vrlo prikladne za rad sa umereno mentalno retardiranom decom i ona ih vrlo rado koriste. Uglavnom se crta na većim površinama betona. Dete ima apsolutnu slobodu pokreta, poteza i izbora boja. U početku vaspitač nacrtava crtež isprekidanom linijom (belom kredom), koji dete popunjava raznim bojama. Vaspitač vodi računa da boje na crtežu odgovaraju bojama u prirodi. Kroz takav rad deca nauče da odabiraju boje u skladu sa realnošću. Deca vole ovu likovnu tehniku, jer im, između ostalog, pruža i mogućnost da se takmiče.

Crtanje tečnim sredstvima

Za ovu likovnu tehniku najpogodnije su vodene boje. Za crtanje vodenim bojama potrebne su tanke i široke četkice. Tanke četkice u obliku kapljice, sa oštrim završetkom služe za deblji i tanji potez i to tako što se jačim pritiskom postiže deblji trag, a sa vrškom četkice dobija se najtanji trag.

Pre početka rada sa širokom četkicom, svakom detetu posebno treba pokazati kako se sa njom radi. Kada se četkica postavi pljoštimice, povlači se najdeblja crta. Srednje debela crta dobija se kada se četkica postavi sečimice, a najtanje crte se dobijaju nežnim povlačenjem četkice i to samo dužom ivicom preseka.

Slikanje

Umereno mentalno retardirana deca vole boju i treba im dopustiti korišćenje onih boja koje su im najdraže i najviše ih raduju. Najčešće uzimaju najintenzivnije, ali nisu vični mešanju boja. Slikanje počinjemo pokrivanjem površina jednom bojom. Kroz čitav ovaj rad treba da ovladaju raspoznavanjem boja i nauče njihove nazive.

Neka deca na svojim slikama nehotice učine izvesna mešanja boja kojim postignu koloristički efekat, pa ih kasnije stalno koriste. Često uzimaju jednu boju i tom bojom slikaju sve dok ne otkriju "novu" boju. Posebno vole tople boje. Treba im dozvoliti da ih sami biraju i da ih mešaju. Uspele dečje radove i prigodne reprodukcije treba pokazati čitavoj grupi i tražiti od njih da tumače motive, kompozicije i boje.

Slikanje tehnikom "akvarel"

Za rad vodenim bojama potreban je blok (beli akvarel papir). Papir se drži levom rukom, tako da bude nagnut. Sa desne strane nalazi se kutija sa bojama, posuda sa vodom, male posudice, komad papira za probanje rastvora boja i krpica za brisanje četkice (treba voditi računa koja je ruka dominantna - ako je dete levoruko treba da mu postavimo pribor sa leve strane). Preporučljivo je da se slika radi bez olovke. Dete mora oprezno i strpljivo uzimati vodu vrhom četkice i praviti rastvor mešanjem, pa tek onda prenositi boju. Kvalitet rastvora proba se na pripremljenom komadu papira koji je istog kvaliteta kao i papir na kome se slika. U rastvoru ne sme da bude mnogo boje zato što slika treba da bude prozirna.

Zatim deci pokazujemo tehniku slikanja radom "vlažno u vlažno", odnosno nanošenje novog sloja boje na još vlažan prethodni sloj. Na ovaj način dobijaju se blagi i neprimetni prelazi. Kada želimo da dobijemo oštrije konturiran sloj boje sačekamo da se prethodni sloj osuši, pa tek onda nanosimo novi (ovakav način se upotrebljava u završnoj fazi slikanja). Detetu treba stalno pokazivati vođenjem njegove ruke da bi se osetilo kako četkica dodiruje papir (deca su sklona da pritiskaju četkicu na papir, kao da su tako sigurnija u svoj pokret).

Slikanje tehnikom "gvaš"

Ova tehnika odgovara deci, jer podjednako mogu da uzimaju ređi i gušći rastvor boje. Kod ove tehnike prethodno može biti postavljen crtež olovkom. Koriste se vodene boje i široka četkica broj 8 ili broj 10. U tehnici "GVAŠ" slika se tako što se napravi skica u najbitnijim crtama. Kada je crtež gotov, prelazi se na bojenje gušćim bojama uz istovremeno pojačavanje rubova tamnijim tonovima. Pokrivanje prethodno obojenih površina ne predstavlja teškoću, kao ni pojačavanje intenzivnosti pojedinih boja. Sva deca ne uspevaju, ali i najmanji pokušaj i uspeh traži pohvalu koja je veliki podsticaj.

Slikanje tempera bojama

Tempera boje se pakuju u tube i flašice, a njihov izbor i primena su veliki. Slikanje se izvodi tako što se boja istisne na paletu (od plastike ili šperploče) na kojoj se razređuje i meša, a odatle nanosi na papir. Potrebna je posuda sa većom količinom vode, zato što četkica mora biti uvek čista. Potrebne su široke četkice broj 8 ili broj 10 ravno sečene. Tempere se razređuju vodom tek toliko da se lako mogu naneti na podlogu. Za podlogu se uzima akvarel papir, tanji karton ili pak papir. U radu sa temperama, za razliku od akvarela, prvo se boje tamniji tonovi, a na kraju završavamo svetlijim. Ovu tehniku koristimo kod dece koja imaju veće sposobnosti i manuelne spretnosti.

Slikanje olovkama u boji

Ove boje su obično u kompletu od 12 tonova. Kod korišćenja ovih boja problem je u zarezivanju. Radi se na hrapavoj strani crtačeg papira koji može biti toniran. Postupak je sledeći: nakon postavljanja najbitnije skice prelazimo na obrađivanje najveće površine osnovnim bojama. Tako, na primer, na slici ćemo obojiti prvo nebo plavom bojom, zatim pticu sivom bojom, pa onda lišće, drveće i travu zelenom i braon bojom. Počinjemo od svetlijih ka tamnijim tonovima, a na kraju obrađujemo detalje. Umereno mentalno retardirana deca vole olovke u boji i treba ih učiti da razlikuju i pravilno upotrebljavaju boje. Kod slikanja ne smemo dozvoliti da deca šaraju bez cilja.

Slikanje voštanim pastelama

Uz dobru stimulaciju voštane boje su odlično sredstvo za ispoljavanje sklonosti ka brzom i intenzivno obojenom likovnom izrazu. Postupak rada sa ovim bojama je jednostavan. Decu treba učiti da slojevi boje ne budu debelo namazani i da svetle boje u ovoj tehnici ne mogu prekriti tamnije.

Slikanje suvim pastelama

Ove boje su posebno pogodne za izražavanje umereno mentalne retardirane, ne

samo za crtanje, već i za slikanje. Slika se na hrapavoj strani crtaćeg papira ili na finijem pak papiru. Najpre se skiciraju glavni oblici koji daju izgled buduće slike. Razmazanim nanošenjem u tanjem sloju oboji se veća površina. Posle toga, jače obojenim premazima nanosimo tamnije tonove. Višak prašine oduvamo ili je obrišemo mekom krpicom, a možemo jednostavno da istresemo crtež. Da bi dobili meke prelaze između tonova i fino mešanje boja možemo obojene površine utrljati prstom. Ovu i druge navedene slikarske tehnike deca koriste u većini slučajeva tako što popunjavaju bojom oblike koje im nacrtava vaspitač ili gotove štampane oblike (bojanke). Samo najsposobnija deca mogu samostalno nacrtati ili naslikati likovni rad.

Kolaž i mozaik

Jako prikladne tehnike koje deca najviše vole jesu kolaž i mozaik. Rade se sa velikim uspehom uz pomoć vaspitača ili roditelja. Kolaž obuhvata više varijanti slikanja papirnom i drugim materijalima u boji i ima važnu ulogu, jer se može primeniti u radu sa decom na svim nivoima ometenosti u razvoju i može se prilagoditi svakom detetu. Kolaž razvija sposobnost ruku, finu motoriku prstiju, istrajnost, pedantnost i samopouzdanje. Pristupačnost i jeftinoća materijala ovu tehniku čine još primenljivijom. Osnovni materijal je papir u boji. Možemo koristiti raznobojni omotni papir, stare plakate, novine, papir koji deca sama boje i sl. Osim papira mogu se koristiti i krpice. Za kolaž je potrebno umeće korišćenja makaza, kvalitetnog lepka za papir i crtaći papir ili tanji karton.

Kolaž prstima otrgnutih oblika

Ova tehnika je pogodna za početak rada sa umereno mentalno retardiranom decom, jer im je ruka nevešta, a motorika šake i prstiju nerazvijena za određene i sitne pokrete. Kada su makaze izostavljene, a za seckanje papira se koriste samo prsti, onda je pažnja usmerena na veličinu cepkanih papirića i na oblik – sliku koja se stvara tim papirićima. Uspeh ne izostaje, a oduševljenje, radost i ponos su veliki. Ova deca ne mogu da povezuju oblike predmeta u neku logičku celinu. Sa umereno mentalno retardiranom decom obrađujemo osnovne oblike realnih objekata koji su im poznati, kao što su: listovi, cveće, leptiri, voće, povrće i sl.

Kolaž makazama seckanih delova

Radovi ovom tehnikom rade se na većem format papira. Deca seku određene oblike od papira u boji i lepe. Potrebna im je pomoć kod izbora motiva, jer nisu sposobna da sama naprave kompoziciju. Najčešće izrađujemo kuće, cveće, drveće i sl. uz pomoć vaspitača, jer su dečje predstave siromašne, dok tehnikom mogu da vladaju.

Mozaik od papirnih i kartonskih kvadratića

Umereno mentalno retardirana deca vrlo uspešno rade mozaike na crtežu koji retko umeju sami da nacrtaju. Radi se tako što iseku kvadratiće potrebnih boja i stave sve u kutijice. Kvadratići ne moraju da budu jednaki, a po potrebi se seku veći ili manji, u zavisnosti od zahteva crteža. Zatim lepkom namažemo površinu po kojoj se lepe kvadratići. Posebno je pogodan tanji karton od raznih pakovanja koji je obojen živim bojama, a pri tome je i lakiran. Mozaikom se oblici pojednostavljaju. Efekat slike je izvanredan zbog odabranih boja, a zadovoljstvo deteta je zbog sopstvenog učinka veliko.

Slikanje otiskivanjem žigova od krompira

Umereno mentalno retardirana deca rado prihvataju slikanje otiskivanjem žiga od krompira. Kod ove tehnike potrebna im je pomoć vaspitača ili roditelja. Postignuti rezultati ih vesele i podstiču na dalji rad. Za ovu tehniku potrebna su dva – tri krompira, vodene boje, široke četkice, blok, posude za vodu, krpice i stare novine za očuvanje čistoće klupa. Radi se tako što se pripreme guste boje, premaže se površina žiga na krompiru i otiskuje na papir. Umereno mentalno retardirana deca ne umeju spretno da rukuju oštrim predmetima, zato im vaspitač pravi pečat. Deca četkicom nanesu spremljenu boju na pečat i otiskuju. Pečat od krompira se može koristiti na raznim podlogama: na čistom belom papiru, na papiru obojenom temperom ili akvarelom i na vlažnom, tek obojenom papiru.

Modelovanje plastelinom

Plastelin je fina masa obojena raznim bojama i pogodna za rad sa umereno mentalno retardiranom decom. Rad sa plastelinom razvija prste, šake i podlaktice, a doprinosi razvoju koordinacije pokreta. Maksimalno se koriste efekti boja koje plastelin pruža za obradu detalja. Delovi plastelina se dobro spajaju jedan sa drugim. Plastelin se dugo suši, a po potrebi možemo da ga osvežimo terpentinom, pa tako imamo mogućnost da skupi plastelin više puta koristimo. Kod rada sa plastelinom decu učimo da prepoznaju i imenuju boje. Plastelin pruža velike mogućnosti kombinovanja radova sa drugim materijalima.

Modelovanje glinom

Glina je materijal lak za oblikovanje, pa je pogodan za rad sa ovom decom. Od motiva, najčešće se uzimaju: voće, povće, pečurke, životinjske figure, ljudske figure. Pribor za rad je jednostavan: daska ili ploča od lesonita za mešenje i modelovanje, komad drveta zašiljen kao olovka sa jedne strane, a sa druge kao dleto i veći komad krpe za brisanje ruku i prekrivanje gotovih radova kako se ne bio osušili. Svakom detetu pokazujemo kako da počne i to grubim formiranjem glavnih delova iz homogene mase gline. Radi se isključivo upotrebom prstiju i to najčešće palčevima obe ruke. Gnječi se i formira od jednog komada iz koga se izvlače delovi ili dodaju, u zavisnosti od toga šta dete radi. Pazimo da se dobije figura bez šupljina i odvojenih delova.

Izrada maski od papira i papirnih kesa

Deca vole da imaju masku, zato bi trebalo da ih pravimo sa njima samima. Vrlo jednostavne maske se prave od papirnih kesa. Izaberemo kesu koje dete može da navuče na glavu i damo mu da samo nacрта i oboji lik na kesi nekom od navedenih likovnih tehnika. Druge tipove maski možemo praviti od papira ili tanjeg kartona. Detetu treba da pomognemo oko izbora motiva, izrade crteža i odabira boja. Ovi tipovi maski su komplikovaniji za rad, pa nam treba više strpljenja i angažovanja.

Radno vaspitanje

Plan i program rada sa umereno mentalno retardiranom decom i omladinom obuhvata i područje radnog vaspitanja. Radno vaspitanje nadovezuje se na područje likovnog vaspitanja, a povezano je i sa ostalim vaspitnim područjima. Osnovni cilj radnog vaspitanja je stvaranje osećaja i potrebe za manuelnom aktivnošću kod mentalno retardirane dece i stvaranje radnih navika. Postizanjem ovih ciljeva delujemo na razvoj psihomotorike, a posebno na motoriku ruku. Ovo područje ima rehabilitacioni značaj, jer doprinosi korekciji oštećenja motorike ruku, koriguju se nedostaci pažnje i posmatranja, sposobnosti za shvatanje prostora i sposobnosti vizuelnog pamćenja. Radno vaspitanje se izvodi sistematski, planski i postupno. Počinjemo pravljenjem jednostavnih oblika od štapića, lišća, semenja, papira i kartona. Kasnije pravimo igračke od različitih materijala. Igračke treba da izazovu dečju pažnju i da im probude interes za aktivnost ruku. U radu sa ovom decom najčešće koristimo drvene i plastične kocke sa ravnim površinama, "Lego" kocke, bockalice, mozaik i slične igračke koje mogu da jačaju pažnju, predstave, pojmove, mišljenja i motoričko pamćenje.

Nizanje perli na konac od najlona

Najjednostavnije vežbe za razvoj fine motorike prstiju su: nizanje perli, makarona, dugmadi, semenki i plodova na konac od najlona. To umereno mentalno retardiranom detetu može biti vrlo interesantno, pogotovu ako je motivisano da radi narukvicu ili ogrlicu. Najčešće koristimo testenine – zvezdice koje dete može lepo da oboji vodenim bojama. Isticanje cilja povećava interes, istrajnost i volju za radom.

Oblici od štapića i lišća

Štapići su pogodno sredstvo za razvoj motorike šake i prstiju, razvoj predstava, pojmova, mišljenja i pamćenja. Za početak koristimo čačkalice i palidrvca. Deca mogu da ih ređaju u dve dimenzije, što pomaže boljoj orijentaciji u prostoru. Na isti način se koristi lišće, s tim što ono može da se lepi na tanji karton i na taj način predstavlja inetersantan kolaž ili mozaik.

Rad sa papirom i tanjim kartonom

Papir i tanji karton (svaki papir i karton od raznih pakovanja) posebno su dobri materijali za rad sa ovom decom, jer daju mogućnost oblikovanja u dve i tri dimenzije. U radnom vaspitanju insistiramo na vežbama korišćenja priručnog alata (makaze, čekić, klješta, šrafciğer, testerice, lenjir, šivaće i pleteće igle i sl.). Napominjemo da pri korišćenju oštarih i šiljastih predmeta moramo biti posebno oprezni i moramo proceniti kada i kom detetu ćemo ih dati. Dok dete radi sa oštrim i šiljastim predmetima budnost i kontrola moraju biti povećani, sve dok ono ne stekne sigurnost u radu i ne svede mogućnost povrede na najmanju moguću meru. Zahtevi i zadaci postepeno postaju složeniji sve dok dete samostalno ili uz minimalnu pomoć ne napravi traženi predmet ili igračku. Na početku se prave jednostavne igračke presavijanjem papira, zatim jednostavne igračke isecanjem i na kraju igračke pri čijoj se izradi koristi više priručnih alata.

Rad sa predivom

Predivo čine niti od raznih materijala kao što su vuna, konoplja, lan, pamuk, viskoza, akril i sl. Ovaj materijal je lak za korišćenje, relativno je jeftin i može da se kombinuje sa svim materijalima koje koristimo u radnom vaspitanju. Počinjemo sa motanjem vunice u klupko. Da bi deca ostvarila zadatak motanja potrebna je motivacija. Motivisemo ih tako što im pokažemo šta sve možemo da napravimo od klupka koje će motati. Igračke se prave u kombinaciji sa štapićima, žicom, dugmadima, kartonom i sl. Od deblje vune ili kanapa mogu da se prave lančići. Ova vežba je dobra za spretnost prstiju, koordinaciju pokreta ruku i motoričko pamćenje. Radi se tako što se levom rukom drži kraj kanapa, a desnom se kanap provlači kroz petlju i zateže. Gotovi lančići mogu da se savijaju u krug i lepe na tvrdu podlogu. Tako mogu da se naprave razni podmetači i druge forme. Ove vežbe predstavljaju početne operacije za izradu tapiserije, a kombinuju se sa vežbom na ručnom razboju na kome se radi vunicom. Ručni razboj se može lako napraviti. Na parče šperploče pričvrste se dve lajsnice po gornjoj i donjoj ivici. Na lajsnu se zakucaju ekserčići na istom odstojanju. Motajući kanap gore-dole i oko ekserčića pravimo osnovu za tkanje. Kada je osnova gotova, deci dajemo deblju vunicu intenzivne boje koju oni prstima provlače naizmenično. Ova vežba je pogodna, jer se greške lako uočavaju i ispravljaju, a vežba na kraju daje lep proizvod. Na istoj osnovi dete može da nauči da vezuje čvorove za tapiseriju (vežba sa lančićima). Umereno mentalno retardirana deca mogu uspešno da savladaju tehniku vezivanja čvorova i da urade vrlo kvalitetno tapiserije.

Figure od plute, štapića i raznih plodova

Žir, kesten, šišarke, tvrde bobice, perle, semenke, komadi plute od starih čepova, zatvarači od flaša, dugmad, kukuruzovina i razni drugi materijali, mogu odlično da se koriste za rad sa ovom decom. Rad sa ovim materijalima pruža im zadovoljstvo i sreću. Gde je moguće, dobro bi bilo elemente povezati žicom, jer se kod gotove figurice naknadnim savijanjem postižu življi pokreti.

Modelovanje žicom

Oblikovanje žicom korisno je iz više razloga: angažuje pažnju duže jer dete pravi predmet u tri dimenzije, aktivira muskulaturu ruke i ima efekat igre. Za ovakvo modelovanje potrebna je mekana žica. Najbolja je polivinilom izolovana ili jednostruka bakarna žica. Polivinilom presvučena žica je jeftina i privlači pažnju ove dece, jer se izrađuje u raznim intenzivnim bojama. Nastojimo da deca jednostavnim savijanjem savladaju najjednostavnije oblike. Na primer, mogu da namotaju žicu na olovku ili da savijanjem dobiju razne oblike predmeta, životinja, cvetova i sl. Ova deca slabo shvataju prostor i uočavaju telo u prostoru, ali će sposobniji i veštiji pokušati uz pomoć vaspitača ili roditelja da naprave jednostavne figurice u tri dimenzije. Deca znaju da budu ponosna na svoj rad i očekuju pohvalu. Radi se tako što napravimo kostur od deblje žice, a na nju može da se namota tanja žica kao spirala (žica presvučena polivinilom u raznim bojama). Figurama od žice mogu se dodavati i drugi materijali kao što su: vata, papir, tkanina vunica i sl.

Igračke od tekstila

Šivenjem jednostavnih igračaka od raznih tekstilnih materijala mogu da se ostvare radovi koji imaju izvesnu vrednost i primenu u svakodnevnom životu. Najjednostavniji način izrade je sledeći: skroje se dva ista komada tkanine, a zatim se ušiju po ivici. Jedan deo se ostavi neušiven, tako da bi tkanina mogla da se okrene i da bi šavovi bili iznutra. Kroz ostavljeni otvor stavlja se neki mekani materijal kao što je sunder, vuna i sl. Lutka, životinja ili cvet dovršava se našivanjem raznobojnih komada tkanine na adekvatna mesta, prišivanjem perli ili veženjem.

Izrada lutaka za lutkarsko pozorište

Lutke daju veliku vedrinu vaspitnom radu i celokupnom životu vaspitne grupe, a mogu da posluže i kao didaktičko sredstvo. Glave lutke se najjednostavnije izrađuju na sledeći način: veliki čep od plute se izdubi po sredini, tako da može da se natakne na kažiprst. Oko čepa se stavi vata, sunder, vuna ili krpica. Preko toga se stavi triko tkanina, pa flanel. Oko čepa, koji predstavlja vrat lutke, stegnemo tkaninu. Glava može da se napravi od ping pong loptice, na kojoj se nacрта lice flomasterom. Kosa se pravi od raznobojne vunice, a uši od papira (kosa i uši se lepe na lopticu). Moguća je i kombinacija sa drugim materijalima kao što su: dugmad, krzno, čoja i sl. Postoje i drugi načini izrade glave, ali ovaj je najprimereniji deci i ona aktivno učestvuju u izradi.

Rad sa drvatom

Drvo je tvrd materijal, težak za obradu, zahteva različiti alat i više energije i umešnosti. Spretnija umereno mentalno retardirana deca mogu da koriste pojedine alate kao što su: čekić, klešta i pribor za rad sa šperpločom. Ostale alate deci ne bi trebalo davati i zato pri radu sa ovim materijalom treba maksimalno da se angažuje vaspitač

ili roditelj. Deca mogu "pomagati" radeći jednostavnije radne operacije, međutim, i kod takvih radnih operacija moramo biti oprezni da ne bi došlo do povrede.

Izrada igračaka kombinovanjem raznih materijala

Svaka od prethodno izloženih tehnika u likovnom i radnom vaspitanju može da se kombinuje da bi se dobio finalni proizvod. Kada deca ovladaju pomenutim tehnikama, a prema svojim mogućnostima, predstavljaće im zadovoljstvo da sebi naprave igračku.

Tangram

Tangram je vrlo interesantna igračka i naročito pogodna za rad sa umereno mentalno retardiranom decom i omladinom. Od čvršćeg kartona se izrežu elementi i oboje intenzivnim bojama. Dete, praveći sliku, prvo prema uzorku, a kasnije svoju ličnu kreaciju, razvija mišljenje, pamćenje i senzomotoriku. Ono je zadovoljno što može samo, bez ičije pomoći da napravi tangram i ispolji svoje kreativne sposobnosti.

Zaključak

Imajući u vidu mogućnosti mentalno retardirane dece, potrebne su im stalne vežbe da bi usvojili nove sadržaje, a naučene upamtili. Tom cilju u mnogome doprinosi likovno i radno vaspitanje. Likovno i radno vaspitanje predstavlja i predprofesionalni trening za rad u nekoj od radionica dnevnog boravka ili stacionara za ovu populaciju dece i omladine. Pored toga što aktivnosti u likovnom i radnom vaspitanju deluju na psihofizički razvoj i razvoj motorike, one izgrađuju i ličnost. Istrajnost, na primer, uslovljava samostalnost i odvažnost u radu. Navedenim tekstovima i primerima namera nam je bila da pomognemo roditeljima i vaspitačima i doprinesemo konkretizaciji plana i programa za umereno mentalno retardiranu decu i omladinu, koji je odobrilo Ministarstvo prosvete još 1982. godine. Sigurno nismo obuhvatili sve tehnike i materijale koji mogu da se koriste u radu sa ovom decom, zato računamo na entuzijazam i kreativnost stručnjaka, roditelja i ostalih ljudi koji žele da pomognu mentalno hendikepiranoj deci.

Literatura:

Ekl M., Sriča K. (1969). *Senzomotorni odgoj mentalno retardiranog deteta*. Beograd

Sokolovski Ž. (1979). *Tretman UMR lica*. Beograd

Sokolovski Ž., Ajdinski LJ. (1978). *Metodika rada sa umereno, teže i teško MR licima*. Materijali sa Prvog susreta ustanova za umereno i teže MR lica u Srbiji. Ustanova za decu i mlade Sremčica

Hemerlajh V. (1959). *Rad na likovnom odgoju dece*. Pedagoški centar u Osijeku, Osijek.

Hemerlajh V. (1962) *Instruktivno-metodsko pismo za organizaciju, planiranje i evidentiranje nastavno-vaspitnog rada sa umno zaostalom decom*. Moskva

Hemerlajh V. (1967). *Rana pomoć mentalno retardiranom detetu*. Stručna biblioteka mentalnoj retardaciji. Zagreb

Levandovski D., Teodorović B. (1991). *Kako poticati dete sa mentalnom retardacijom*. Zagreb

Kovačević V. (1975). *Organizacija vaspitnog rada Specijalnog zavoda za decu i omladinu u Sremčici*. Zagreb. Diplomski rad

Vera Kovačević,
defectologist
Doc.dr Milenko M. Čurović,
College of Social Work in Belgrade

I AM CHILD FROM THIS PLANET: PRACTICUM FOR WORK AND OCCUPATIONAL THERAPY IN INSTITUTION FOR CHILDREN BLOCKED IN DEVELOPMENT

Summary: The basic idea of this paper is to help experienced teachers and parents in the artistic and working education of moderately mentally handicapped children and youth. If we take into consideration the fact that moderate mental retardation implies the possibility of involving these children in the educational process according to a special program, and as such programs can train them for simple manual actions, we come to the conclusion of how important segments of these programs are administratively art and work upbringing. By giving children the opportunity to practice, in the work of these, visual and working techniques, we actually give them the opportunity to improve their motoring, master their personal limitations, show emotions that are not able to verbalize, gain confidence, feel joy for success, and develop a sense of belonging to the group in which they acquire these skills. It is very important that educators and parents carefully and objectively evaluate the child's abilities, so that they would not be given too much tasks that could not be overcome, which would further lead to loss of motivation and refusal of cooperation in further efforts to, within the limits of the real, overcome constraints in independent functioning.

Key words: *moderate mental retardation, art education, work education*

Uputstvo autorima

Časopis Paradigma objavljuje originalne naučne radove, pregledne radove i stručne radove iz oblasti socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije. Osim toga, objavljuju se prikazi monografskih publikacija.

Za objavljivanje u časopisu prihvataju se isključivo originalni radovi koji nisu prethodno objavljivani i nisu istovremeno podneti za objavljivanje u nekom drugom časopisu, što autor garantuje posebnom izjavom.

Radovi se dostavljaju na srpskom jeziku, ili engleskom jeziku.

Radovi koji nisu pripremljeni u skladu sa Uputstvom za autore, ne uzimaju se u razmatranje.

Takođe, neophodno je dostaviti redakciji i sledeće informacije o autoru: ime, srednje slovo i prezime autora, godina rođenja, (naučno) zvanje, radno mesto, e-mail adresu, kontak telefon.

Radovi se dostavljaju isključivo elektronskom poštom na adresu: paradigma@asp.edu.rs

Tehničke karakteristike rada

Radovi bi trebalo da budu dužine do jednog autorskog tabaka, odnosno do 30 000 karaktera (s praznim mestima, with spaces). U obim radova nisu uključeni apstrakt, spisak korišćene literature i rezime (summary) na kraju.

Format stranice je A4, font Times New Roman, pismo latinica (Latin, Serbia), prored 1,5 za tekst, a 1 za tabele, tekst u programu Microsoft Word.

Naslovna strana teksta treba da sadrži sledeće informacije: naslov rada, ime autora i koautora, naziv institucije, mesto i država (ukoliko je autor iz inostranstva). Posle imena prvog autora u fusnoti navesti adresu eletkronske pošte, veličina slova 10.

Ukoliko su radovi rezultat rada na naučno-istraživačkim projektima, u fusnoti uz naslov rada na naslovnoj strani rada treba dati osnovne podatke o projektu, veličina slova 10.

Naslov rada trebalo bi da bude informativan i precizno formulisan, napisan velikim slovima, boldiran, veličina slova 14.

Apstrakt obima do 1400 karaktera (s razmakom, with spaces), treba da sadrži

cilj rada, primenjene metode, glavne rezultate i zaključak, veličina slova 12.

Rezime na engleskom (summary), primenjuju se ista pravila kao i za apstrakt.

Ključne reči (tri do pet) treba dati uz apstrakt na jeziku rada i uz rezime (summary) na engleskom, malim slovima u italiku, odvajaju se zarezmom, veličina slova 12.

Struktura rada

Svi radovi bi trebalo da imaju najmanje dva posebno izdvojena odeljka: uvod i zaključak. Ukoliko se radi o radovima koji prikazuju rezultate obavljenih istraživanja, pored uvoda i zaključka trebalo bi da imaju i sledeće elemente: cilj rada, metod rada, rezultate i diskusiju, izdvojenu ili u okviru rezultata. Strukturu preglednih radova i radova koji predstavljaju teorijske analize treba uskladiti sa osnovnom temom rada. Pregledni rad bi trebalo da sadrži originalan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata.

Naslove odeljaka dati centrirano i boldirano, veličina slova 12. Podnaslove u tekstu dati italik, centrirano iznad paragrafa, veličina slova 12. Naslove odeljka i podnaslove nije potrebno numerisati.

Tabele se označavaju arapskim brojevima po redosledu navođenja u tekstu, veličina fonta za tabele 12, italik, a za sadržaj tabele veličina fonta 11. Iste podatke ne prikazivati tabelarno i grafički. Ukoliko postoje skraćenice u tabelama i grafikonima trebalo bi da budu objašnjene u legendi ispod tabele ili grafikona. Tabele i grafikoni trebalo bi da budu dati u Microsoft Word formatu. Rezolucija fotografija kao i grafikona i tabela preuzetih sa interneta je 300 dpi, grayscale color.

Primer tabele:

Tabela 1. Uspeh učenika kontrolne i eksperimentalne grupe na završnom testu znanja

GRUPA	N	M	SD	t	df	p
kontrolna	27	10,33	3,96	7,254	47	0,0001
eksperimen- talna	22	17,29	2,35			

Reference

Pozivanje na izvore u tekstu i spisak korišćene literature na kraju rada trebalo bi dati u skladu sa APA6 stilom (APA Citation Style – American Psychological Association), abecednim redom.

Primer pozivanja na izvor u tekstu: (Anđelković, 2002: 148)

Reference na srpskom jeziku na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu navode se latinicom, bez obzira na vrstu pisma na kome su štampani korišćeni izvori.

Imena svih autora koja se navode na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu uvek se pišu na isti način. U tekstu navedena prezimena srpskih autora pišu se pismom na kome je dostavljen tekst, a prezimena stranih autora se navode ili u originalu ili srpskoj transkripciji (ukoliko se transkribuju, u zagradi se obavezno navode u originalu, na primer: Džonson (Johnson, 2007). U tekstu se navodi do tri autora (Malinić, Lalić-Vučetić, Komlenović, 2008), a pri navođenju reference sa više od tri autora se navodi samo prvi (za autore srpskog govornog područja: Ilić i sar., 2012, a za strane autore: Johnoson et.al, 2002). Navođenje više referenci bi trebalo urediti prema abecednom redu (Anđelković, 2002; Maksić, 2014; Radivojević, 1998). Više reference istog autora bi trebalo urediti prema hronologiji, od starije ka novijoj.

Spisak korišćene literature trebalo bi da obuhvati isključivo izvore na koje se autor poziva u radu. Nije potrebno stavljati redne brojeve ispred referenci navedenih u spisku korišćene literature na kraju rada.

Primeri navođenja referenci u spisku korišćene literature:

Knjiga:

Alexie, S.(1992). *The business of fancydancing: Stories and poems*. Brooklyn, NY : Loose Press

Poglavlje u monografiji (tematskom zborniku ili zborniku radova):

Booth-LaForce, C., & Kerns, K. A. (2009). Child-parent attachment relationships, peer relationships, and peer-group functioning. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp. 490-507). New York, NY: Guilford Press.

Časopis, jedan autor:

Williams, J. H. (2008). Employee engagement: Improving participation insafety. *Professional Safety*, 53(12), 40-45.

Časopis, dva do sedam autora:

Keller, T. E., Cusick, G. R., & Courtney, M. E. (2007). Approaching the transition to adulthood: Distinctive profiles of adolescents aging out of the child welfare system. *Social Services Review*, 81, 453- 484.

Časopis, više od sedam autora (navesti prvih šest autora,... i poslednjeg)

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J.-Y., Coatsworth, D., Lengua, L.,... Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 843- 856.

Elektronski izvori:

Kenney, G. M., Cook, A., & Pelletier, J. (2009). Prospects for reducing uninsured rates among children: How much can premium assistance programs help? Retrieved from Urban Institute website: [http:// www.urban.org/url.cfm?ID=411823](http://www.urban.org/url.cfm?ID=411823)

Ocenjivanje radova

Urednici časopisa nakon prijema radova obavljaju pregled radova i donose odluku o tome koji radovi ulaze u proces recenzije. Radovi se recenziraju od strane dva nezavisna recezenta koji su referentni za datu naučnu oblast. Recezenti nisu poznati autorima niti su autori poznati recezentima. U cilju provere autentičnosti rukopisa i sprečavanja plagijarizma koristi se softver Plagiarisam detector. Radovi koji se tematski ne uklapaju u koncepciju časopisa ili tekstovi nisu usklađeni sa zahtevima koji treba da ispune tekstovi koji se objavljuju u naučnim časopisima ne mogu biti prihvaćeni, o čemu se autori obaveštavaju.

Nakon recenziranja, redakcija donosi odluku o objavljivanju, korekciji ili odbijanju rada. Svi autori dobijaju informaciju o odluci redakcije. Autori čiji su radovi odbijeni ili autori kojima se radovi vraćaju na korekciju dobijaju uvid u recenzije. Ukoliko autor dostavi korigovanu verziju teksta, dužan je da u tekstu jasno označi izvršene izmene u skladu sa primedbama i sugestijama recezenata. Osim toga autor je dužan da u pismenoj formi redakciju upozna sa svim izmenama koje je načinio u tekstu (broj stranice na kojoj je načinjena izmena, kao i označavanje izvršene promene).

CIP - Каталогизacija u publikaciji - Narodna biblioteka Srbije,
Beograd

364

PARADIGMA : časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i
rehabilitacije

Glavni urednik Vladimir Ilić ; odgovorni urednik Milorad Đurić.

God. 1, br. 1 (2018)

Beograd : Visoka škola socijalnog rada, 2018 (Valjevo : Štamparija "Topalović")

111 Strana; Tiraž: 500. - Str. 5 - 6: Uvodnik / Vladimir Ilić, Milorad Đurić

Dva puta godišnje.

ISSN 2620-1550 = Paradigma (Beograd)

COBISS.SR-ID 270150156